ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО МЕТА-НАУЧНОГО УНИВЕРСИТЕТА

г. Бишкек, 2026 г.

ЭЛ АРАЛЫК МЕТА-ИЛИМ УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

Квартал сайын чыгуучу илимий-практикалык жана маалыматтык журнал

ВЕСТНИК МЕЖДУНАРОДНОГО МЕТА-НАУЧНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ежеквартальный научно-практический и информационный журнал

BULLETIN OF THE INTERNATIONAL META-SCIENCE UNIVERSITY

Quarterly scientific, practical and informational journal

№3

Свидетельство МЮ КР
серия РСМИ № 0000977, регистрационный номер 10359 от 07 апреля 2025 г.

г. Бишкек, 2026 г.

Редакционная коллегия журнала «Вестник Международного Мета-Научного Университета»

Главный редактор:
Исмаилов Н.А. – к.ю.и, доцент, ректор Международного Мета-Научного Университета;
Заместители главного редактора:
Сопуева Н.Дж. - и.о. доцента, проректор по науке Международного Мета-Научного Университета;
Алиев К.Б. – директор Международного Мета Колледжа
Члены Редакционной коллегии:
Саралаев Н.К. – доктор философских наук, профессор, директор ИФПиСПИ им. А.А. Алтмышбаева Национальной Академии Наук КР;
Садыкова С. З. - доктор филологических наук, профессор, заведующая отделением тюркологии Института Языкознания имени Б. Юнусалиева Национальной Академии Наук КР;
Оморов Т. Т.- директор Центра научно-образовательных программ НАН КР, член корреспондент НАН КР, доктор технических наук;
Ботобеков А. - доктор экономических наук, профессор;
Зарубежные члены редакционной коллегии:
Хафиз Тариг Мухаммад Арсалан - PhD, доктор медицины;
Месут Календжу - Консультант здравоохранении Offensive Security и Penetration Testing;
Доктор Корнелис Кляйнблесем - (Нидерланды), доктор наук, специалист по биотехнологиям и стволовым клеткам частотные методы лечения, цифровые системы здравоохранения;
Туфан Волкан Карабаджак- Директор SOC, эксперт по Red Team, Offensive & Defensive, Linux, penetration testing, SIEM, forensics;
Серкан Джандегир - старший эксперт по IT и кибербезопасности; ISO27001, PCI DSS, SOC

Эл Аралык Мета-Илим Университетинин Жарчысы Журналынын Редакциялык Коллегиясы

Башкы редактору:
Исмаилов Н.А. – к.ю.и, доцент, Эл Аралык Мета-Илим Университетинин ректору;
Башкы редактордун орун басарлары:
Сопуева Н.Дж. - и.о. доцента, Эл Аралык Мета-Илим Университетинин проректору ;
Алиев К.Б. – Эл аралык мета колледжинин директору
Редакциялык кеңеши:
Саралаев Н.К. - философия илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. Алтмышбаев атындагы Философия жана коомдук илимдер институтунун директору;
Садыкова С.З. - филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Юнусалиев атындагы Тил илими институтунун түркология бөлүмүнүн башчысы;
Оморов Т.Т.- Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мүчө корреспонденти, техника илимдеринин доктору; Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Илимий жана билим берүү программалары борборунун директору;
Ботобеков А.- экономика илимдеринин доктору, профессор;
Редакциянын чет өлкөлүк кеңешинин мүчөлөрү:
Хафиз Тариг Мухаммад Арсалан - PhD, медицина илимдеринин доктору;
Месут Калёнжу – саламаттыкты сактоо тармагында чабуулчу коопсуздук жана кирүү тести боюнча консультанты;
Dr. Cornelis Kleinbleusem - (Нидерланды), PhD Биотехнология жана өзөк клеткасы боюнча адиси, жыштык терапиясы, санариптик саламаттык системаларынын тармагы
Туфан Волкан Карабагак - SOC директору, Red Team эксперти, Offensive & Defensive security, Linux, penetration testing, SIEM, криминалистика тармагы;
Серкан Кандегир - IT жана киберкоопсуздук боюнча улук эксперти; ISO27001, PCI DSS, SOC, аудит жана шайкештик тармагы

ПРИВЕТСВЕННОЕ СЛОВО
Ректора Международного Мета Научного -Университета к.ю.н., доцента Исмаилова Н.А.

Уважаемые коллеги, преподаватели, студенты и партнёры!

Сегодня мы обращаемся к стратегически важному документу, определяющему ценностные и идеологические ориентиры нашего развития, - Доктрине «Уңгу Жол». Эта доктрина отражает системный взгляд на будущее общества, объединяя духовно-нравственные основы, принципы государственности, приоритеты образования и науки, а также ответственность каждого гражданина за судьбу страны. «Уңгу Жол» - это путь созидания и осознанного движения вперёд. В её основе лежат ключевые принципы, которые формируют мировоззренческий фундамент современного поколения. Прежде всего, это принцип духовной целостности и верности национальным ценностям, предполагающий уважение к историческому наследию, культуре и традициям. Второй важнейший принцип - единство и консолидация общества, где согласие, взаимное уважение и солидарность выступают залогом стабильности и развития.

Особое место занимает принцип ответственности и служения обществу, ориентирующий каждого человека на честный труд, профессионализм и вклад в общее благо. Не менее значим принцип инновационного развития и открытости к знаниям, который подчёркивает приоритет науки, образования и современных технологий. И, наконец, принцип нравственного лидерства - формирование личности с высоким уровнем культуры, гражданского самосознания и стремления к самосовершенствованию. Для нашего университета идеи «Уңгу Жол» становятся методологической основой образовательной, научной и воспитательной деятельности. Мы рассматриваем их как стратегический ориентир в подготовке компетентных специалистов, способных мыслить критически, действовать ответственно и принимать решения во благо общества. Реализация принципов доктрины укрепляет академическую среду, усиливает научный потенциал и способствует формированию гармоничной, социально активной личности.

Следование принципам «Уңгу Жол» позволит нам объединить усилия, сохранить преемственность поколений и уверенно двигаться по пути устойчивого развития, созидания и процветания.

С уважением, Исмаилов Н.А.

Семинар в рамках доктрины «Унгу Жол», посвящённый роли кыргызского языка в формировании ценностей и идентичности у молодежи КР

Вручение Благодарственных писем Председателю Национальной комиссии по государственному языку и языковой политике при Президенте Кыргызской Республики Мураталиеву Мелису Казакбаевичу и директору УВК №69 Атаевой Сайрагуль Токтосуновне.

Участники семинара: преподаватели и студенты вузов: ММ-НУ, БГУ, МУК, КЕУ, КГАФКС, ИСИТО, МКУ, КИЦА, а также учителя УВК № 69.

Республиканский Форум творческой и научной интеллигенции: «Уңгужол: культурно-духовное обновление», который проходил в Кыргызской национальной филармонии им. Т. Сатылганова (02.04.26 г.)

Республиканский Форум прошел под руководством государственного секретаря А. Койчиева.

В форуме участвовали: заместитель председателя кабинета министров Э.Байсалов; министр культуры, информации, спорта и молодежной политики М. Мамбеталиев; министр науки, высшего образования и инноваций Г. Исаматова; руководители государственных органов, творческих союзов и представители научной общественности. Всего на Форум прибыли около 800 делегатов из всех областей страны, а также из Бишкека и Оша.

Источник:chttps://24.kg/obschestvo/368627_ungujol_vbishkeke_prohodit_natsionalnyiy_forum

Семинар для проректоров высших учебных заведений, посвящённый Доктрине «УНГУ ЖОЛ: Национальный дух – мировые высоты», который проходил в Национальной академии наук Кыргызской Республики (26.01.2026–02.02.2026)

Семинар «УНГУ ЖОЛ: Национальный дух – мировые высоты» проходил в Национальной Академии Наук КР под председательством А. Койчуева.

В ходе работы семинара были обсуждены вопросы реализации Доктрины, а также актуальные направления развития системы высшего образования, укрепления духовно-нравственных ценностей и повышения качества подготовки специалистов.

УДК 73.01:7.046(575.2)

«УЛУТТУК ДЕМ – ДҮЙНӨЛҮК БИЙИКТИК»: МОНУМЕНТАЛДЫК ИСКУССТВОДО УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН КӨРКӨМ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Жороев А.Н.,
КР академик Т. Садыков атындагы
Улууттук сүрөт академиясы,
e-mail: ajoroev@academyart.kg

Аннотация. Бул макалада монументалдык искусстводо улуттук иденттүүлүктүн көркөм интерпретациясы **«Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик»** концепциясынын алкагында талданат. Монументалдык искусство коомдун тарыхый эс тутумун, руханий баалуулуктарын жана улуттук өзүн-өзү андоосун чагылдырган маанилүү көркөм форма катары каралат. Изилдөөдө улуттук символдордун, мифологиялык образдардын жана тарыхый инсандардын монументалдык чыгармалардагы көркөм чечмелениши изилденет. Ошондой эле глобалдашуу шартында монументалдык искусствонун улуттук өзгөчөлүктү сактоодогу жана дүйнөлүк көркөм процесстер менен интеграциялануудагы ролу аныкталат. Макаланын жыйынтыктары улуттук маданий иденттүүлүктү изилдөөдө илимий-теориялык жана практикалык мааниге ээ.

Негиздөөчү сөздөр: монументалдык искусство, улуттук иденттүүлүк, улуттук дем, көркөм интерпретация, символика, маданий мурас, глобалдашуу, эстетика, көркөм образ, улуттук баалуулукта.

«НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДУХ – МИРОВЫЕ ВЫСОТЫ»: ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В МОНУМЕНТАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Жороев А.Н.,
Националья академия художества
им. академика Т. Садыкова,
e-mail: ajoroev@academyart.kg

Аннотация. В данной статье рассматривается художественная интерпретация национальной идентичности в монументальном искусстве в рамках концепции «Национальный дух - мировое величие». Монументальное искусство рассматривается как важная художественная форма, отражающая историческую память общества, духовные ценности и национальное самосознание. В исследовании анализируется художественное воплощение национальных символов, мифологических образов и исторических личностей в монументальных произведениях. Также определяется роль монументального искусства в сохранении национальной уникальности и интеграции в мировые художественные процессы в условиях глобализации. Результаты статьи имеют

научно-теоретическое и практическое значение для изучения национальной культурной идентичности.

Ключевые слова монументальное искусство, национальная идентичность, национальный дух, художественная интерпретация, символика, культурное наследие, глобализация, эстетика, художественный образ, национальная ценность.

«NATIONAL SPIRIT – GLOBAL HEIGHTS»: ARTISTIC INTERPRETATION OF NATIONAL IDENTITY IN MONUMENTAL ART

Joroev A.N.
Kyrgyz Republic National Academy of Arts
named after Academician T. Sadykov,
e-mail: ajoroev@academyart.kg

Abstract. This article examines the artistic interpretation of national identity in monumental art within the framework of the concept «National Spirit – Global Elevation». Monumental art is viewed as an important artistic form that reflects the historical memory of society, spiritual values, and national self-awareness. The study analyzes the artistic representation of national symbols, mythological images, and historical figures in monumental works. It also identifies the role of monumental art in preserving national uniqueness and integrating it into global artistic processes in the context of globalization. The findings of the article are of scientific, theoretical, and practical significance for the study of national cultural identity.

Keywords: monumental art, national identity, national spirit, artistic interpretation, symbolism, cultural heritage, globalization, aesthetics, artistic image, national value.

Монументалдык искусство - коомдун тарыхый эс тутумун, руханий баалуулуктарын жана идеологиялык багытын чагылдырган көркөм маданияттын маанилүү тармагы. Ал белгилүү бир доордун дүйнө таанымын, эстетикалык көз карашын жана улуттук өзгөчөлүгүн муундан муунга өткөрүп берүүчү күчтүү визуалдык каражат катары кызмат кылат. Глобалдашуу процесси күч алган азыркы шартта улуттук идентүүлүктү сактоо жана аны дүйнөлүк көркөм мейкиндикке чыгаруу маселеси өзгөчө актуалдуу болууда. Бул контекстте ***«Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик»*** концепциясы монументалдык искусствонун идеялык негизи катары каралып, улуттук рух менен универсалдуу көркөм баалуулуктардын айкалышын чагылдырат.

Монументалдык искусство скульптура, мемориалдык комплекстер, архитектуралык ансамблдер, фреска жана мозаика сыяктуу формаларды камтыйт. Анын негизги өзгөчөлүгү – коомдук мейкиндикте жайгашып, кеңири аудиторияга багытталышы. Теориялык жактан алганда, монументалдык искусство эстетикалык функция менен катар социалдык, тарбиялык жана

идеологиялык милдеттерди да аткарат. Улуттук иденттүүлүк монументалдык чыгармаларда символдор, образдар жана тарыхый окуялар аркылуу берилет. [1]

Монументалдык искусство таанылган искусствоведдер тарабынан коомдогу маанилүү феномен катары каралган. Маселен, А. Лосев жана М. Гнедич монументалдык чыгармалардын эстетикалык жана тарбиялык функциясын бирге талдап, алардын коомдун тарыхый аң-сезимин өнүктүрүүгө салымы бар экенин белгилешкен. Бул изилдөөлөр кыргыз контекстинде да актуалдуу, себеби монументалдык чыгармалар улуттук баалуулуктарды сактоо жана дүйнөлүк көркөм процесстер менен байланыштыруу куралы болуп кызмат кылат.

Улуттук иденттүүлүк жана көркөм образ. Улуттук иденттүүлүк – элдин тарыхы, тили, маданияты, салт-санаасы жана дүйнө таанымы менен шартталган татаал маданий феномен. Монументалдык искусстводо бул иденттүүлүк көркөм образдар аркылуу интерпретацияланат. Кыргыз монументалдык искусствосунда тоо образы, эпикалык каармандар, баатырдык мотивдер, улуттук орнаменттер жана табият менен адамдын гармониясы кеңири колдонулат. [2] Бул элементтер улуттук рухту бекемдеп, көрүүчүнүн аң-сезиминде маданий таандыктык сезимин жаратат.

Сүрөт 1.

Мисалы, Бишкектеги «Манас» эстелиги жана Чолпон-Атадагы эстрадалык мемориалдар кыргыз улуттук баалуулуктарын көркөм формалар аркылуу көрүүчүлөргө жеткизет. Аларда улуттук символика, тарыхый инсандардын образы жана табияттын мааниси гармоникалуу айкалышат. Бул чыгармалар улуттук маданий идентификацияны чыңдайт жана келечек муундарга тарыхый аң-сезимди сактоого жардам берет.

«Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» концепциясынын чагылдырылышы.

Бул концепция улуттук маданий өзгөчөлүктөрдү сактоо менен бирге аларды дүйнөлүк көркөм бийиктикке көтөрүүнү көздөйт. Монументалдык чыгармаларда улуттук темалар универсалдуу гуманисттик идеялар менен айкалышканда, алар эл аралык деңгээлде түшүнүктүү жана баалуу болуп калат. Кыргызстандын монументалдык искусствосунда улуттук символдорду заманбап көркөм формалар менен айкалыштыруу аракеттери байкалат. [3] Бул процесс улуттук маданияттын динамикалуу өнүгүүсүн шарттайт. Монументалдык чыгармалардын универсалдуу таасири, мисалы, «Кыргызстан Тарыхы» мемориалдык комплекси аркылуу көрүнөт. Аталган комплекс улуттук каармандардын жана эпостордун образы аркылуу улуттук баалуулуктарды дүйнөлүк аудиторияга жеткирип, заманбап архитектуралык жана скульптуралык формаларды колдонуу менен эстетикалык таасирин күчөтөт.

Глобалдашуу шартындагы монументалдык искусство. Глобалдашуу улуттук маданияттарга бир жагынан коркунуч, экинчи жагынан мүмкүнчүлүк жаратат. Монументалдык искусство глобалдык көркөм тенденцияларды кабыл алуу менен улуттук өзгөчөлүгүн жоготпой, тескерисинче, аны жаңы деңгээлге чыгара алат. Бул багытта символикалык тилди жаңылоо, формалык эксперименттер жана заманбап технологияларды колдонуу маанилүү роль ойнойт. Бүгүнкү күндө санариптик технологиялар жана виртуалдык медиа монументалдык чыгармаларды дүйнөлүк аудиторияга жеткирүүнүн жаңы мүмкүнчүлүктөрүн түзүүдө. Мындайча айтканда, улуттук демди сактоо менен дүйнөлүк деңгээлде таанытууга мүмкүнчүлүк пайда болот. [4]

Жыйынтыктап айтканда, монументалдык искусство улуттук идентүүлүктү сактоонун жана аны дүйнөлүк маданий мейкиндикке таанытуунун эң эффективдүү жана универсалдуу куралы болуп саналат. Ал коомдун тарыхый эс тутумун чагылдыруу, руханий баалуулуктарды муундан муунга өткөрүү жана тарбиялык функцияларды аткаруу менен гана чектелбестен, ошондой эле улуттук маданий өзгөчөлүктү глобалдык көркөм процесстер менен интеграциялоо мүмкүнчүлүгүн түзөт.

«Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» концепциясы монументалдык искусствонун идеялык өзөгүн түзүп, улуттук рух менен универсалдуу көркөм баалуулуктардын синтезин камсыздайт. Бул синтез көрүүчүдө улуттук маданий таандыктыкты күчөтүп, ошондой эле глобалдык аудитория үчүн визуалдык жана эстетикалык универсалдуу маанини жаратат. Мындай интерпретация аркылуу кыргыз монументалдык чыгармалары дүйнөлүк көркөм контекстте өз ордун таап, өлкөнүн маданий дипломатиясына салым кошот.[5]

Монументалдык искусствонун дүйнөлүк деңгээлде таанылышы улуттук маданияттын жана руханий баалуулуктардын популяризациясына өбөлгө түзөт. Мисалы, кыргыз элинин эпостору, баатырдык мотивдери жана улуттук

орнаменттерин камтыган монументалдык эстеликтерди көрүү, алар аркылуу тарыхый окуяларды түшүнүү, башка маданияттардын өкүлдөрүндө да баалуу эстетикалык таасир калтырат. Бул өзгөчөлүк глобализация шартында улуттук маданиятты сактоо жана өнүктүрүү үчүн маанилүү. Ошондой эле, заманбап технологияларды колдонуу – санариптик моделдер, виртуалдык көргөзмөлөр жана интерактивдүү платформалар – монументалдык чыгармалардын дүйнөлүк аудиторияга жетишин камсыз кылат. Бул процесс улуттук баалуулуктарды сактоо менен бирге, аларды дүйнөлүк көркөм мейкиндикке чыгаруунун эффективдүү механизминин бир бөлүгү болуп саналат. [8]

Жыйынтыктап айтканда, монументалдык искусство – бул тарыхый жана маданий аң-сезимди чыңдоочу, улуттук баалуулуктарды сактоочу жана дүйнөлүк көркөм аудитория менен байланыштыра турган комплекс курал. ***«Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик»*** концепциясы аркылуу улуттук маданият заманбап визуалдык формалар менен байытылып, дүйнөлүк искусство мейкиндикте таанылышы мүмкүн болот. Бул багыттагы изилдөөлөр илимий жана практикалык жактан маанилүү, себеби алар улуттук маданиятты өнүктүрүүнүн стратегиясын, эстетикалык баалуулуктарды сактоонун механизмдерин жана глобалдык культурдык интеграцияны аныктоого өбөлгө түзөт.

Адабияттар тизмеси:

1. Уметалиева Ж. Т. Киргизская жанровая живопись. –. Фрунзе: Илим, 1970.
2. Уметалиева Ж. Т., Салиев А. История киргизского искусства. – Фрунзе: Илим, 1971.
3. Уметалиева Ж. Т. Изобразительное искусство Киргизии. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978.
4. *Народное искусство кыргызов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1971.*
5. Мосолова Л. М. *История искусства Киргизии*. – Фрунзе: Кыргызстан, 1967.
6. Мосолова Л. М. *Скульптура и монументально-декоративное искусство Киргизии*. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975.
7. Изобразительное искусство Кыргызстана: альбом / ред. А. Руб. – М.: Галарт, 2013. – 207 с.

УДК 378.014:37 – DOI: 10.52345/eduquality.2026.015

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ДОКТРИНЫ «УНГУ ЖОЛ»: СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ

Сопуева Нуржан Джунусовна,
и.о. доцента, проректор по науке
Международного Мета-Научного Университета,
г. Бишкек, e-mail: nsopueva@yahoo.com

Аннотация. В статье рассматриваются современные подходы к обеспечению качества образования в контексте Доктрины «Уңгу Жол». Анализируются теоретические основы понятия качества, механизмы его институционального обеспечения, а также роль цифровой трансформации, научно-исследовательской деятельности и социальной ответственности университетов. Особое внимание уделяется ценностному измерению образовательного процесса, включая морально-этические принципы, академическую честность и формирование гражданской ответственности студентов. Обосновывается необходимость интеграции стратегических принципов Доктрины «Уңгу Жол» в систему управления качеством высшего образования как условия устойчивого развития общества.

Ключевые слова: качество образования, «Уңгу Жол», образовательная политика, управление качеством, цифровизация образования, научно-исследовательская деятельность, социальная ответственность университета.

«УҢГУ ЖОЛ» ДОКТРИНАСЫНЫН АЛКАГЫНДА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН САПАТЫ: СТРАТЕГИЯЛЫК БАГЫТТАР ЖАНА ЗАМАНБАП ЫКМАЛАР

Сопуева Нуржан Джунусовна,
Эл Аралык Мета-Илим Университетинин
доценттин милдетин аткаруучусу,
илим боюнча проректору,
Бишкек ш., e-mail: nsopueva@yahoo.com

Аннотация. Макалада «Уңгу Жол» Доктринасынын алкагында билим берүүнүн сапатын камсыздоонун заманбап ыкмалары каралат. Сапат түшүнүгүнүн теориялык негиздери, аны институционалдык камсыз кылуу механизмдери, санариптик трансформациянын, илимий ишмердүүлүктүн жана жогорку окуу жайлардын социалдык жоопкерчилигинин ролу талданат. Билим берүү процессинин баалуулукка негизделген өлчөмүнө өзгөчө көңүл бурулуп, руханий-адеп-ахлактык багыттар, академиялык ак ниеттүүлүк жана студенттердин жарандык жоопкерчилигин калыптандыруу маселелери каралат. Коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн шарты катары «Уңгу Жол» Доктринасынын стратегиялык принциптерин жогорку билим берүүнүн сапатын башкаруу системасына интеграциялоонун зарылдыгы негизделет.

Негиздөөчү сөздөр: билим берүүнүн сапаты, «Уңгу Жол», билим берүү саясаты, сапатты башкаруу, билим берүүнү санариптештирүү, илимий ишмердүүлүк, университеттин социалдык жоопкерчилиги.

EDUCATION QUALITY IN THE CONTEXT OF THE "UNGU ZHOL" DOCTRINE: STRATEGIC PRIORITIES AND CONTEMPORARY APPROACHES

Sopueva Nurzhan Dzhunusovna,
Acting Associate Professor, Vice-Rector for Research of International Meta-Science University,
Bishkek c., e-mail: nsopueva@yahoo.com

Abstract. The article examines modern approaches to ensuring the quality of education in the context of the "Ungu Zhol" Doctrine. It analyzes the theoretical foundations of the concept of quality, the mechanisms of its institutional assurance, as well as the role of digital transformation, research activities, and the social responsibility of universities. Particular attention is paid to the value-based dimension of the educational process, including moral and ethical principles, academic integrity, and the development of students' civic responsibility. The study substantiates the necessity of integrating the strategic principles of the "Ungu Zhol" Doctrine into the higher education quality management system as a condition for sustainable societal development.

Keywords: quality of education, "Ungu Zhol," educational policy, quality management, digitalization of education, research activity, social responsibility of the university.

Современное образование требует комплексного подхода, объединяющего качество обучения, воспитание личности и интеграцию национальных ценностей. В этом контексте ключевую роль играет **Доктрина «Уңгу Жол»**, принятие которой стало важным шагом для формирования стратегических ориентиров развития общества и образовательной системы Кыргызской Республики. Согласно Доктрине, «высшее образование должно формировать не только профессиональные компетенции, но и духовно-нравственные качества личности, способной к гражданской ответственности и сохранению национальных ценностей» [1].

Доктрина «Уңгу Жол» базируется на семи стратегических принципах:

1. Духовно-нравственное воспитание личности
2. Сохранение и развитие национальных ценностей и традиций
3. Гражданская ответственность и патриотизм
4. Академическая честность и этика
5. Качество и конкурентоспособность образования
6. Инновационность и цифровая трансформация
7. Социальная ответственность образовательных организаций

Эти принципы служат ориентиром для разработки образовательных программ, воспитательных мероприятий и научно-исследовательской деятельности студентов. Современные методы управления качеством высшего образования включают не только стандартизацию учебных программ, но и оценку формируемых у студентов ценностных и личностных компетенций. Как отмечает Асанов У. А. в статье «Современные подходы к обеспечению качества образования», «системный подход к управлению качеством способствует повышению конкурентоспособности образовательных учреждений и развитию социальной ответственности обучающихся» [2]. Сохранение национальных традиций в образовательном процессе является важным условием формирования целостной личности. Садыкова Г. К. подчёркивает: «Интеграция культурных ценностей и традиций в учебные программы способствует формированию нравственной и культурной идентичности студентов» [3]. В её исследованиях приводятся примеры внедрения национальной литературы, обычаев и этических норм в гуманитарные дисциплины. Цифровизация образования открывает новые возможности для повышения качества обучения и формирования личностных компетенций студентов. Токтосунов Н.Б. отмечает, что «цифровые технологии дают возможность персонализировать обучение, повышать мотивацию студентов и одновременно укреплять их нравственные и социальные компетенции» [4]. Внедрение онлайн-платформ и интерактивных инструментов позволяет вузам создавать гибкую образовательную среду.

Учебно-воспитательные программы формируют гражданскую позицию студентов. По мнению Мамбеталиевой А. М., «элементы социального проектирования и добровольческой деятельности способствуют развитию ответственности и патриотизма у студентов» [5]. Такой подход позволяет объединять образовательную и воспитательную функции в единую систему.

В современных вузах необходимо применять проектные и исследовательские методы, которые формируют моральные качества и навыки критического мышления. Курманбеков Ш. Э. пишет: «Инновационные методы духовно-нравственного воспитания помогают студентам осознавать ценность личной и социальной ответственности» [6]. Высшее образование должно формировать сознательных граждан, готовых вносить вклад в развитие общества. Р.А. Султанова подчёркивает: «Оценка качества должна включать не только академические достижения, но и развитие личностных компетенций студентов» [7]. Программы СПО должны включать элементы национальной культуры, традиций и нравственного воспитания. Авторы Тилекбаев А. С., Абдраимов М. К. отмечают: «Проектные и практико-ориентированные мероприятия обеспечивают преемственность ценностей и формирование целостной

личности» [8]. Программы среднего профессионального образования не могут рассматриваться вне категории качества образования, поскольку именно качество определяет их соответствие современным требованиям общества и рынка труда. Качественное образование предполагает не только усвоение теоретических знаний, но и формирование у обучающихся практических компетенций, позволяющих эффективно применять полученные знания в реальной деятельности. В этом контексте практико-ориентированный подход становится ключевым условием подготовки конкурентоспособных специалистов.

Особое значение приобретает интеграция образовательного процесса с реальной профессиональной средой через проектную деятельность, стажировки, практики и участие в социальных инициативах. Такой формат обучения способствует развитию критического мышления, ответственности и самостоятельности студентов. В результате образовательный процесс выходит за рамки традиционного преподавания и становится инструментом формирования личности, способной адаптироваться к быстро меняющимся условиям современного мира. Вместе с тем воспитание играет огромную роль в учебном процессе, выступая неотъемлемой частью формирования личности обучающегося. Без системной воспитательной работы невозможно обеспечить становление нравственных ориентиров, гражданской ответственности и уважения к национальным ценностям. В этом отношении объединение вузов «Уңгу Жол Тарбия Кербени» является значительным шагом в реализации принципов доктрины «Уңгу Жол» в образовательном процессе, так как способствует интеграции духовно-нравственного воспитания и обучения, формируя всесторонне развитую, социально ответственную и культурно ориентированную личность.

Внедрение положений Доктрины предполагает координацию усилий ВУЗов и СПУЗов через межвузовские объединения и совместные мероприятия, направленные на воспитание личности, сохранение традиций и повышение качества образовательного процесса. Одним из эффективных практических инструментов внедрения принципов Доктрины является **Межвузовское объединение** восеми учебных заведений, названное **«Уңгу Жол Тарбия Кербени»,** куда входят следующие ВУЗы:

- Международный Кувейтский Университет (МКУ);
- Международный Мета-Научный Университет(ММ-НУ);
- Международный университет Кыргызстана (МУК);
- Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева (БГУ);
- Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта;
- Корейский институт в Центральной Азии;

- Международный университет инновационных технологий (ИСИТО);
- Кыргызский экономический университет им. М. Рыскулбекова (КЭУ).

В рамках мероприятий межвузовского объединения «Уңгу Жол Тарбия Кербени» был проведён десятидневный международный семинар в Международном Кувейтском Университете с участием ведущие учёных, видных государственных деятелей и экспертов. Международный Мета-Научный университет организовал семинар, посвященный государственному языку с участием Председателя Нацкомиссии по госязыку и языковой политике - Мураталиева М.К. ИСИТО организовал культурное мероприятие «Кыз-Жигит сармерден» - соревнование между командами студентов (девушек и юношей). Участники продемонстрировали национальные песни и танцы, пословицы и поговорки, а также традиции и обычаи кыргызского народа, передающие богатство и глубину народной культуры.

Подобные мероприятия играют важную воспитательную роль: они формируют у молодёжи уважение к национальному наследию и историческим корням, развивают духовно-нравственные качества, такие как честность, скромность, взаимопомощь и ответственность. Кроме того, они способствуют укреплению патриотизма, любви к Родине, сохранению культурной идентичности и преемственности поколений. Также такие события развивают творческие способности студентов, коммуникативные навыки, уверенность в себе и умение работать в команде. Они воспитывают чувство единства, дружбы и взаимоуважения между юношами и девушками, укрепляют социальные связи и создают благоприятную атмосферу в студенческой среде. Таким образом, мероприятие не только стало ярким культурным событием, но и внесло значительный вклад в воспитание гармонично развитой, культурной и социально ответственной личности, продолжая принципы национальной доктрины. Для интеграции Доктрины «Уңгу Жол» в образовательные организации предлагаются следующие направления:

- Интеграция ценностных ориентиров в образовательные программы и дисциплины;
- Развитие воспитательной работы через культурные, научные и социальные проекты;
- Внедрение принципов академической честности и этики;
- Развитие цифровой образовательной среды;
- Организация научно-исследовательской деятельности студентов;
- Формирование партнёрских связей между образовательными организациями;
-Активное вовлечение студентов в общественную и волонтёрскую деятельность.

Реализация принципов Доктрины «Уңгу Жол» способствует формированию высококвалифицированных специалистов с прочными духовно-нравственными ценностями, социальной ответственностью и уважением к национальным традициям.

Выводы:

1. Качество образования в условиях Доктрины «Уңгу Жол» определяется не только уровнем профессиональной подготовки, но и сформированностью духовно-нравственных и гражданских качеств личности.
2. Интеграция национальных ценностей и традиций в образовательный процесс является ключевым фактором формирования культурной идентичности студентов.
3. Современные подходы к управлению качеством образования требуют сочетания академических, воспитательных и практико-ориентированных компонентов.
4. Цифровизация и инновационные технологии способствуют повышению доступности и эффективности обучения, а также развитию личностных компетенций обучающихся.
5. Практико-ориентированное обучение и проектная деятельность обеспечивают подготовку конкурентоспособных специалистов, способных адаптироваться к требованиям современного рынка труда.
6. Образовательные учреждения играют важную роль в формировании социальной ответственности, патриотизма и активной гражданской позиции молодёжи.
7. Реализация принципов Доктрины «Уңгу Жол» способствует созданию устойчивой и ценностно-ориентированной системы образования в Кыргызской Республике.

Заключение. Качество высшего и среднего профессионального образования в контексте Доктрины «Уңгу Жол» рассматривается как многомерная категория, объединяющая академическую подготовку, духовно-нравственное воспитание и развитие социальной ответственности обучающихся. Современная образовательная система должна не только соответствовать требованиям рынка труда, но и обеспечивать формирование личности, способной к осознанному участию в общественной жизни, сохранению культурного наследия и развитию национальной идентичности. Интеграция стратегических принципов Доктрины в образовательный процесс способствует созданию целостной модели подготовки специалистов, где знания, навыки и ценности выступают как единая система. Внедрение инновационных технологий, развитие проектной деятельности, усиление воспитательной компоненты и ориентация на практико-ориентированное обучение позволяют

повысить эффективность образовательного процесса и его соответствие современным вызовам.

Особое значение приобретает синергия традиционных культурных ценностей и современных образовательных технологий, что обеспечивает не только качество обучения, но и устойчивое развитие общества в целом. В этих условиях образовательные организации становятся не только центрами передачи знаний, но и важнейшими институтами формирования гражданского сознания и нравственных ориентиров молодёжи.

Список литературы:

1. Доктрина «Уңгу Жол»: концептуальный документ / утв. Указом Президента Кыргызской Республики от 18 декабря 2024 г. № 369. – Бишкек, 2024.
2. Асанов У. А. Современные подходы к управлению качеством высшего образования. – Бишкек: Илим, 2020.
3. Садыкова Г. К. Воспитание ценностей и традиций в образовательном процессе. – Бишкек: Кыргызстан, 2021.
4. Токтосунов Н. Б. Цифровизация и качество образования: вызовы и возможности. – Бишкек: МЭБ, 2022.
5. Мамбеталиева А. М. Формирование гражданской ответственности студентов через учебно-воспитательные программы. – Бишкек: Илим, 2019.
6. Курманбеков Ш. Э. Инновационные подходы к духовно-нравственному воспитанию в вузах. – Бишкек: МУК, 2021.
7. Султанова Р. А. Качество образования и социальная ответственность университетов. – Бишкек: КЭУ, 2022.
8. Тилекбаев А. С., Абдраимов М. К. Интеграция культурных и национальных традиций в учебные программы СПО. – Бишкек, 2020.
9. Оморова Н. Ж. Современные тенденции развития высшего образования в Кыргызстане. – Бишкек: Илим, 2021. – 148 с.
10. Жээнбеков К. Т. Роль национальных ценностей в формировании личности студента. – Бишкек: Кыргызстан, 2022. – 136 с.

УДК: 502/504 (575.2)

ЭКОЛОГИЯНЫ ЖАНА ЖАРАТЫЛЫШТЫ САКТОО - АР БИР ЖАРАНДЫН МИЛДЕТИ: ТУРУКТУУ КЕЛЕЧЕККЕ КАРАЙ КАДАМ

Мекешова Айнура Барыктабасовна,
Билим берүүдөгү заманбап информациялык
технологиялар институтунун (ИСИТО)
Мамлекеттик тил,тарбия жана социалдык,
иштер боюнча проректору,
e-mail: mekeshova71@gmail.com

Аннотация. Бул макалада экология жана жаратылышты коргоо маселелеринин актуалдуулугу каралат. XXI кылымда климаттын өзгөрүшү, абанын жана суунун булганышы, биологиялык ар түрдүүлүктүн азайышы сыяктуу көйгөйлөр адамзат үчүн олуттуу коркунуч жаратууда. Макалада адам менен жаратылыштын өз ара байланышы, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана ар бир жарандын экологиялык жоопкерчилиги белгиленет. Туруктуу өнүгүүгө жетишүү үчүн экологиялык маданиятты калыптандыруунун мааниси баса белгиленет.

Негиздөөчү сөздөр: экология, жаратылыш, айлана-чөйрө, экологиялык коопсуздук, туруктуу өнүгүү, климаттын өзгөрүшү, жаратылыш ресурстары, экологиялык маданият.

ЭКОЛОГИЯ И ОХРАНА ПРИРОДЫ - ОБЯЗАННОСТЬ КАЖДОГО ГРАЖДАНИНА: ШАГ К УСТОЙЧИВОМУ БУДУЩЕМУ

Мекешова Айнура Барыктабасовна,
проректор по государственному языку,
воспитательной и социальной работе Института
современных информационных технологий в
образовании (ИСИТО),
e-mail: mekeshova71@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы экологии и охраны окружающей среды. В XXI веке такие проблемы, как изменение климата, загрязнение воздуха и воды, сокращение биологического разнообразия, представляют серьёзную угрозу для человечества. Раскрывается взаимосвязь человека и природы, подчёркивается необходимость рационального использования природных ресурсов и экологической ответственности каждого гражданина. Особое внимание уделяется формированию экологической культуры как основы устойчивого развития.

Ключевые слова: экология, природа, окружающая среда, экологическая безопасность, устойчивое развитие, изменение климата, природные ресурсы, экологическая культура.

ECOLOGY AND ENVIRONMENTAL PROTECTION AS A DUTY OF EVERY CITIZEN: A STEP TOWARDS A SUSTAINABLE FUTURE

Ainura Baryktabasovna Mekeshova,
Vice-Rector for State Language, Educational and Social Affairs,Institute of Modern Information Technologies in Education (ISITO),
e-mail: mekeshova71@gmail.com

Abstract. This article examines актуal issues of ecology and environmental protection. In the 21st century, problems such as climate change, air and water pollution, and the loss of biodiversity pose serious threats to humanity. The relationship between humans and nature is analyzed, emphasizing the need for rational use of natural resources and environmental responsibility of every citizen. Special attention is given to the development of ecological culture as a foundation for sustainable development.

Keywords: ecology, nature, environment, environmental safety, sustainable development, climate change, natural resources, ecological culture.

Экология жана жаратылышты сактоо маселеси XXI кылымдын эң актуалдуу темаларынын бири болуп калды. Экология – адам менен табияттын өз ара байланышын изилдеген илим. Ал тирүү организмдердин бири-бири жана айлана-чөйрө менен болгон өз ара байланышын, табигый ресурстардын сакталышын жана рационалдуу пайдаланылышын изилдөөнү камтыйт. Жаратылыш – биздин жашообуздун негизи, ден соолугубуздун, экономикабыздын жана келечегибиздин булагы. Аба, суу, топурак, токой, жаныбарлар дүйнөсү – мунун баары адамзаттын жалпы байлыгы.

Экологиянын негизги максаттары – айлана-чөйрөнү коргоо, табигый ресурстарды туура пайдалануу, экосистемалардын туруктуулугун сактоо жана келечек муундар үчүн таза, коопсуз айлана-чөйрөнү камсыз кылуу. Экологиялык тең салмактуулук бузулганда табигый кырсыктар көбөйүп, адамдын ден соолугуна жана жашоо шарттарына терс таасир тийгизет. Экосистема – белгилүү бир аймактагы жандуу жана жансыз жаратылыштын бирдиктүү системасы болуп саналат. Анын туруктуулугу бардык бөлүктөрүнүн тең салмактуулугуна байланыштуу, жана адам ошол экосистеманын ажырагыс бөлүгү катары табиятка көз каранды.

Жарандардын жана коомдун жалпы милдети – экологияны коргоо жана жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу. Бул милдетти аткарбаганда, глобалдык жана жергиликтүү көйгөйлөр курчуп, адамдардын ден соолугуна, социалдык абалына жана экономикасына терс таасир тийгизет. Климаттын өзгөрүшү – дүйнөнүн эң чоң көйгөйлөрүнүн бири. Атмосферадагы парник газдарынын көбөйүшү жер шарындагы орточо температуранын жогорулашына алып келип, муздар менен мөңгүлөрдүн эришине жана деңиз деңгээлинин көтөрүлүшүнө себеп болууда. Абанын булганышы да глобалдык көйгөй болуп

саналат. Ири шаарларда автоунаалардын санынын көбөйүшү, көмүр жагуу жана өнөр жай ишканалары абанын сапатын начарлатууда. Бул дем алуу органдарынын ооруларынын көбөйүшүнө алып келет. Абанын тазалыгын сактоо үчүн коомдук транспортту колдонуу, велосипед же жөө жүрүү, көмүрдү аз колдонуп, экологиялык таза отунга өтүү жана бак-дарактарды отургузуу маанилүү. Суунун булганышы жана жетишсиздиги дагы олуттуу көйгөй. Өндүрүш калдыктары жана айыл чарба химикаттары дарыяларга жана көлдөргө түшүп, ичүүчү суунун сапатын начарлатууда. Ошондой эле өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын көптөгөн түрлөрү жок болуу коркунучунда. Бул биологиялык ар түрдүүлүктүн азайышына жана экосистеманын тең салмактуулугунун бузулушуна алып келет.

Кыргызстан – тоолуу, кооз жаратылышка бай өлкө. Аймагында 90% тоолорду түзүп, Тянь-Шань тоо системасы өлкөнүн экологиялык өзөгүн түзөт. Бирок акыркы жылдары бир катар экологиялык көйгөйлөр байкалууда: шаарларда абанын булганышы, Бишкек шаарында кыш мезгилинде көмүр жагуудан жана автоунаалардан чыккан түтүн абанын сапатын начарлатат; таштанды полигондорунун көбөйүшү; токойлордун кыскарышы; суу ресурстарынын булганышы; мөңгүлөрдүн эриши. Климаттын жылышынан улам мөңгүлөр азайып, суу ресурстарынын келечегине коркунуч туудурат. Ысык-Көл жана Тянь-Шань сыяктуу уникалдуу табигый байлыктарды сактоо – жалпы улуттук милдет. Жаратылышты сактоонун негизги багыттары. Токойлорду сактоо жана көбөйтүү – экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун маанилүү шарттарынын бири. Токой – жердин «өкпөсү», ал абаны тазалап, климатты жөнгө салат жана топуракты эрозиядан сактайт. Мыйзамсыз токой кыюуга тыюу салуу, жаңы көчөттөрдү отургузуу, жапайы жаныбарларды мыйзамсыз аңчылыктан коргоо жана корук, корголуучу аймактарды сактоо – экологиялык абалды жакшыртуунун негизги жолдору. Сууну үнөмдөө ар бир жарандын милдети болуп саналат. Суу – жашоонун булагы. Кранды бекем жабуу, керексиз агызбоо, сугат иштеринде үнөмдүү колдонуу жана дарыяларды, көлдөрдү булгабоо сууну сактоонун негизги жолдору болуп эсептелет. Ысык-Көл сыяктуу уникалдуу көлдөрдү таза сактоо – улуттук милдет.

Таштандыларды туура башкаруу да замандын талабы. Таштандыларды сорттоо, кайра иштетүү, полиэтилен баштыктардын ордуна кездемеден жасалган баштыктарды колдонуу жана табиятка таштанды калтырбоо экологиялык абалды жакшыртат. Альтернативдүү энергия булактарын колдонуу – экологияны сактоонун заманбап жолу. Күн, шамал жана гидроэнергия атмосферага зыяндуу газдардын бөлүнүшүн азайтат, энергияны туруктуу колдонууга өбөлгө түзөт. Жаштар – келечектин ээси. Экологиялык маданиятты мектептен жана жогорку окуу жайларынан баштап калыптандыруу

зарыл. Алар ишембиликтерге катышып, бак-дарактарды отургузуп, экологиялык акцияларды уюштуруп, мектептерде жана ЖОЖдордо экологиялык сабактарды күчөтүшү керек. Жаш муундарды жаратылышты сүйүүгө тарбиялоо коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн негизги фактору болуп эсептелет. Мындан тышкары, жаштар ыктыярчылык кыймылдарга катышып, экологиялык клубдарды түзүп, коомдук уюмдар менен кызматташуу аркылуу экологиялык жоопкерчиликти кеңири жайылта алышат.

Таблица 1

Экологиялык маселелер жана иш-аракеттер

Бөлүм	Мазмуну	Негизги багыттар жана иш-аракеттер
Экология түшүнүгү жана мааниси	Экология – тирүү организмдердин бири-бири жана айлана-чөйрө менен болгон өз ара байланышын, табигый ресурстардын сакталышын жана рационалдуу пайдаланылышын изилдеген илим. XIX кылымда калыптанып, глобалдык мааниге ээ болду.	Айлана-чөйрөнү коргоо; Табигый ресурстарды туура пайдалануу; Экосистемалардын туруктуулугун сактоо; Келечек муундар үчүн таза жана коопсуз айлана-чөйрөнү камсыз кылуу
Экосистема	Белгилүү бир аймактагы жандуу жана жансыз жаратылыштын бирдиктүү системасы	Экосистеманын тең салмактуулугу; Адамдын табиятка көз карандылыгы
Дүйнөлүк экологиялык көйгөйлөр: Климаттын өзгөрүшү	Глобалдык жылыш, парник газдарынын көбөйүшү, муздардын жана мөңгүлөрдүн эриши, деңиз деңгээлинин көтөрүлүшү	Атмосфераны сактоо, парник газдарын азайтуу
Дүйнөлүк экологиялык көйгөйлөр: Абанын булганышы	Ири шаарларда автоунаалардын санынын көбөйүшү, көмүр жагуу жана өнөр жай	Коомдук транспорт колдонуу; Велосипед/жөө жүрүү; Көмүрдү аз колдонуп, таза отунга өтүү; Бак-дарактарды отургузуу
Дүйнөлүк экологиялык көйгөйлөр: Суунун булганышы	Ичүүчү суунун тартыштыгы, өндүрүш жана айыл чарба калдыктары	Дарыя, көлдөрдү булгабоо; Сууларды таза сактоо
Дүйнөлүк экологиялык көйгөйлөр: Биологиялык ар түрдүүлүк	Өсүмдүктөр жана жаныбарлардын түрлөрү азайышы, экосистеманын бузулушу	Табигый тең салмактуулукту сактоо; түрлөрдү коргоо
Кыргызстандагы экологиялык абал	90% тоолуу аймак; Бишкек абасынын булганышы;	Абаны, сууну жана токойлорду сактоо; табигый байлыктарды коргоо

Бөлүм	Мазмуну	Негизги багыттар жана иш-аракеттер
	таштандылар; токойлордун кыскарышы; мөңгүлөрдүн эриши	
Жаратылышты сактоонун багыттары: Токойлорду коргоо	Токой – жердин «өкпөсү», абаны тазалайт, климатты жөнгө салат	Мыйзамсыз кыюуга каршы күрөшүү; Жаңы көчөттөрдү отургузуу; Жапайы жаныбарларды коргоо; Корук жана корголуучу аймактарды сактоо
Жаратылышты сактоонун багыттары: Сууну үнөмдөө	Суу – жашоонун булагы, сарптоону азайтуу зарыл	Кранды бекем жабуу; Сууну керексиз агызбоо; Сугатты үнөмдүү колдонуу; Дарыя, көлдөрдү булгабоо
Жаратылышты сактоонун багыттары: Таштандыларды башкаруу	Таштандыларды сорттоо жана кайра иштетүү	Пластик, кагаз, айнек, металлды сорттоо; кайра иштетүү; полиэтиленди азайтуу; табиятка таштанды таштабоо
Жаратылышты сактоонун багыттары: Альтернативдүү энергия	Күн, шамал, суу энергиясын колдонуу	Күн энергиясын колдонуу; Шамал энергиясын өнүктүрүү; Гидроэнергияны коопсуз пайдалануу
Жаш муундардын ролу	Экологиялык маданиятты мектептен жана ЖОЖдон баштап калыптандыруу	Ишембиликтерге катышуу; Бак-дарактарды отургузуу; Экологиялык акцияларды уюштуруу; Сабактарды күчөтүү; Жаратылышты сүйүүгө тарбиялоо
Экологиялык мыйзамдар жана жоопкерчилик	Айлана-чөйрөнү коргоо боюнча мыйзамдар	Мыйзамсыз аңчылык, токой кыюу, булгоо үчүн административдик жана кылмыш жоопкерчилиги; Экологиялык тартипти сактоо; Көзөмөлдү күчөтүү
Ар бир адам эмне кыла алат	Кичинекей кадамдар чоң өзгөрүүлөрдү жаратат	Пластикти аз колдонуу; Электр энергиясын үнөмдөө; Коомдук транспорт; Табиятта таштанды калтырбоо; Таштандыларды сорттоо; Сууну текке кетирбөө; Бак отургузуу, жашылдандыруу
Туруктуу өнүгүү жана келечек	Азыркы муундун муктаждыгын канааттандыруу менен келечек муундардын укугун сактоо	Табигый ресурстарды үнөмдүү колдонуу; Экономикалык өсүш жана экологиялык коопсуздукту айкалыштыруу; Жаратылышты коргоо уюмдары жана ыктыярчылар ролу

Жогоркуда көрсөтүлгөн Таблица Кыргызстандагы жана дүйнөлүк экологиялык көйгөйлөрдү, жаратылышты сактоонун негизги багыттарын, жаш муундардын ролун жана ар бир адам жасай ала турган аракеттерди системалуу түрдө чагылдырган курал катары берилген. Ал текстте баяндалган ар бир тема жана практикалык иш-аракеттердин тизмеси таблицага киргизилип, маалыматты визуалдык жана логикалык түрдө топтоого мүмкүнчүлүк берет.

Корутунду. Жердин экологиялык маселелери – бул бардык Жер жүзүнө таандык маанилүү маселелер жана көрүнүштөр.Адамзаттын тарыхы жаратылыш тарыхы менен бекем байланыштуу. Бүгүнкү күндө адам менен жаратылыштын өз ара алакасы экологиялык глобалдуу маселелерге айланды. Адам баласы жаралгандан баштап эле табият менен тыгыз байланышта жашаган. Өзүнө керектүү тамак-ашты алган, жаратылыштын даяр нерселеринен үй салган, токойлорго, жарга, сууга аяр мамиле жасаган. Адамдардын санынын көбөйүшү жана өндүрүштөрдүн өсүшү курчап турган чөйрөгө көп түйшүктөрдү жаратты. Адамдардын көбү шаарларда жашайт. Аларга электр жарыгы, автомобилдер, жакшы жолдор, бийик үйлөр керектелет. Адамдар жашайт, иштейт. Натыйжада бүткүл планетага чоң маселе жараткан таштандылар көбөйөт. Жер жүзүндөгү адамдар өздөрү жашаган аймакты тазалап алышат. Токойлорду кыят же өрттөйт. Ал эми токой – бардык жандуулар үчүн такай кычкылтек чыгарып турган фабрика сымал.

Өздөрү жашаган аймакты кыйратып жибергендиктен ал жердеги жаныбарлар жок болуп кетет. Автомобилдердин түтүндөрү, заводдордон жана электростанциялардан чыккан уулуу газдар, калдыктар абаны булгайт. Бул уулуу заттар жамгыр менен кошо жерге сиңет. Кислоталуу жамгыр өсүмдүктөргө зыянын тийгизип, көлмөлөрдөгү жаныбарларды ууландырат. Өндүрүш ишканаларынын иштеши менен көмүр кычкыл газы көп санда чогулат. Бул газ планетаны айланта курчап алат. Ал катмар күндү нурларын өткөрөт, бирок космоско жылуулукту чыгарбайт (парниктер сыяктуу). Бул болсо планетадагы температуранын жогорулашына алып келет. Мындай кубулуш парниктүү эффект деген аталышка ээ. Температуранын жогорулашы менен муздар эрий баштап, Дүйнөлүк мухиттин деңгээли көтөрүлүп, Жердин климаты өзгөрүүгө дуушар болду. Эгерде адамдар жаратылышты сактоону колго албаса, анда алар өздөрүн кырып алуу коркунучун алып келет. Ар бир адам өзүн экологиялык маданиятка үйрөтүп, курчаган жаратылыш чөйрөсү үчүн жоопкер экенин унутпоого тийиш.Белгилүү орус жазуучусу жана табиятчы М. Пришвин өзүнүн чыгармаларында айткандай: «Балыкка - суу, канаттуга - аба, жаныбарга - токой, талаа, тоолор. Адамга мекени керек. Табиятты коргоо – мекенин коргоо.» Мекенди коргоо – бул ар бирибиздин милдетибиз. М. Пришвин айткандай, жаратылыш - аманат, аны сактоо - ыйык милдет. Жаратылышты коргоо жана сактоо - адамзаттын келечеги үчүн стратегиялык маселе. Кыргызстан өзүнүн кооз табияты, тоолору, көлдөрү жана биологиялык ар түрдүүлүгү менен сыймыктанат. Бирок бул байлыкты сактоо ар бирибиздин милдетибиз. Таза аба, таза суу жашоосунун кепилдиги. Жаратылышты коргоо – бир күндүк иш эмес, туруктуу аракетти талап кылган процесстир. Ар бир адам кичинекей болсо да салым кошо алат. Табиятты сактоо

менен биз өзүбүздүн ден соолугубузду, келечегибизди жана мамлекетибиздин өнүгүүсүн камсыздайбыз. Жаштардан баштап, ар бир жарандын катышуусу экологиялык маданиятты жана жоопкерчиликти бекемдөөгө көмөктөшөт.

Адабияттардын тизмеси:

1. Асанов А. А. Экология: окуу куралы. - Бишкек: КТУ, 2015. - 256 б.
2. Жунушалиев Ж. Ж. Кыргызстандын экологиясы: окуу куралы. - Бишкек: Илим, 2012. -312 б.
3. Кыргызстандын Кызыл китеби. - 2-бас. - Бишкек: Шам, 2006. - 544 б.
4. Мамбеталиев Б. М. Жаратылышты пайдалануу жана аны коргоо: окуу куралы. - Бишкек: Билим, 2014. - 280 б.
5. Даиров И. Экология и климат: Кыргызстан в XXI веке: сборник статей. - Бишкек, 2021. - 467 с.
6. Национальная программа по охране биоразнообразия Кыргызской Республики до 2040 г. / Государственный документ. - Бишкек, 2025.
7. Перспективные материалы и технологии для решения экологических проблем в Кыргызской Республике / Известия НАН КР, № 2 (2025).

371.13.796\799

УҢГУ ЖОЛГО - УҢГУ ДЕНЕ ТАРБИЯ

Абдуллаев М.Т.,
Б.Т. Турусбеков атындагы Кыргыз
мамлекеттик дене тарбия академиясы,
Бишкек ш., Кыргыз Республикасы,
e-mail: kaf.nvs@mail.ru
Калыбаев К. А.,
Б.Т.Турусбеков атындагы Кыргыз
мамлекеттик дене тарбия академиясы,
Бишкек ш., Кыргыз Республикасы,
e-mail: kalybaev9191@mail.ru

Аннотация. Келечектеги дене тарбия адистерин даярдоо процессин уюштуруу маселелери коомдун социалдык-маданий, илимий жана практикалык талаптарына ылайык каралып, мектеп окуучуларын улуттук оюндарга үйрөтүүдөгү көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган. Айрым улуттук оюндар менен тааныштыруу берилип, аларды окутуунун педагогикалык жана методикалык маселелери баяндалган. Дене тарбияны тарбия системасына киргизүү социалдык идеологиянын маанилүү бөлүгү экендиги баса белгиленет, анткени ар бир адамдын ден соолугунун деңгээли коомдун жалпы абалына түздөн-түз таасир этет. Ушуга байланыштуу ден соолук маданиятын калыптандыруу, физикалык сапаттарды өнүктүрүү жана улуттук салттарды жайылтуу коомдун туруктуу өнүгүүсүн жана жыргалчылыгын камсыз кылуучу стратегиялык милдет катары каралышы керек.

Негиздөөчү сөздөр: уңгу жол, дене тарбия, улуттук оюндар, адистерди даярдоо, билим берүү процесси, социалдык идеология, ден соолук, педагогикалык ыкмалар, тарбия, ден соолук маданияты, улуттук салттар.

СЛЕДУЯ "УНГУ ЖОЛ" - РАЗВИВАТЬ ФИЗИЧЕСКУЮ КУЛЬТУРУ

Абдуллаев М.Т.,
Кыргызская государственная академия
физической культуры им. Б.Т.Турусбекова,
г. Бишкек Кыргызская Республика,
e-mail: kaf.nvs@mail.ru
Калыбаев К.А.,
Кыргызская государственная академия
физической культуры им.Б.Т. Турусбекова,
г. Бишкек Кыргызская Республика,
e-mail: kalybaev9191@mail.ru

Аннотация. Раскрыты вопросы организации процесса подготовки будущих специалистов физической культуры в соответствии с социально-культурными, научными и практичесыми запросами общества, направленными на решение проблем обучения школьников национальным играм. Представлено знакомство с рядом национальных игр, а также освещены педагогические и методические аспекты их преподавания. Подчеркивается, что включение физической

культуры в систему воспитания выступает важнейшей составляющей социальной идеологии, так как уровень здоровья каждого человека напрямую отражается на состоянии общества в целом. В этой связи формирование культуры здоровья, развитие физических качеств и приобщение к национальным традициям следует рассматривать как стратегическую задачу, обеспечивающую устойчивое развитие и благополучие общества.

Ключевые слова: корень путь, счет, остаток, шахта, наклон, качели, шутка, опол, игра в кости, счет.

FOLLOWING "UNGU ZHOL" - DEVELOPING PHYSICAL EDUCATION

Abdullaev M. T.
Kyrgyz State Academy of Physical Culture named after B.T. Turusbekova, Bishkek, Kyrgyz Republic.
e-mail: kaf.nvs@mail.ru
Kalybaev K.A.
Kyrgyz State Academy of Physical Culture named after B.T. Turusbekova, Bishkek, Kyrgyz Republic
e-mail: кalybaev9191@mail.ru

Annotation. The issues of organizing the training process for future specialists in physical culture are examined in accordance with the socio-cultural, scientific, and practical demands of society, aimed at addressing the challenges of teaching schoolchildren national games. An introduction to a number of national games is provided, and the pedagogical and methodological aspects of their instruction are discussed. It is emphasized that the inclusion of physical culture in the education system is a key component of social ideology, as the health level of each individual directly reflects the overall condition of society. In this regard, the formation of a culture of health, the development of physical qualities, and the promotion of national traditions should be considered a strategic objective that ensures sustainable development and the well-being of society.

Keywords: root path, physical culture, national games, specialist training, educational process, social ideology, health, pedagogical methods, upbringing, health culture, national traditions.

Болочок дене тарбия адистерин даярдоо процессин коомдун социалдык-маданий, илимий жана практикалык чакырыктарына жуурулуштуруп уюштуруу учурдун олуттуу проблемаларынын бири. Анткени, эгемендикке ээ болгон жылдар кыргыз коомундагы олуттуу өзгөрүүлөр, улуттун аң сезиминин жогорулашы, тарыхый, маданий жана руханий баалулуктарга карата жалпы көз караштын жаңы деңгээлге көтөрүлүшү менен коштолууда. Тарыхый өңүттө өлкөбүздөгү дене тарбия адистерин даярдоо өткөн кылымдын 50 жылдарынан

баштап жолго коюлганы, анын негизги каражаттары катары спорттун классикалык түрлөрүнө басым жасалганы, ал эми улуттук дене тарбия каражаттарын колдонуу соңку мезгилде акырындык менен колго алына баштаганы белгилүү. Бул өңүттө бир гана кыргыз күрөшү кеңири илимий изилденип, болочок дене тарбия адистерин даярдоо практикасында колдонулуп келет. Ал эми өзгөчө философиялык жана стратегиялык мааниге ээ болгон улуттук оюндарыбызга тийиштүү мүмкүнчүлүктөр ачыктала элек.

Изилдөөнүн максаты мамлекетте «Уңгужол» идеологиялык программасынын кабыл алынышына байланыштуу заманбап дене тарбиясынын уңгу жолун аныктоо болуп саналат. Бул максатты ишке ашыруу үчүн бир катар милдеттер коюлат. Биринчиден, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январындагы «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» Жарлыгына ылайык, маданий баалуулуктарга олуттуу мамиле жасоо жана аларды жаңы муунду тарбиялоодо кеңири колдонуу маселеси өзгөчө мааниге ээ экени белгиленет. Экинчиден, уңгу жолго негизделген дене тарбия программасын кабыл алуу учурдун талабы гана болбостон, жаш муундардын ден соолугун чыңдоодо, аларды ар тараптуу тарбиялоодо маанилүү роль ойнойт. Мында кыргыз элинин улуттук дене тарбиясын калыптандыруу жана илгертен бери колдонулуп келе жаткан улуттук оюндарды кеңири пайдалануу өзгөчө орунду ээлейт.

Бүгүнкү күндө дене тарбия академиясында “улуттук оюндар” кафедрасы иштеп жатканы менен, Кыргыз элинин илгеритен бери колдонуп келе жаткан кыймлдуу оюндары колдонулбай келет. Ар кандай курактагы адамдарга колдонуучу оюндар болгонуна карабай, аны башка кафедрага берип, эптеп мугалимдерге саат таап иштетип жатышат. Илимий изилдөөлөр жокко эсе. Спорттун улуттук кафедрасы ачылгандан бери, эки диссертация (ордо, тогуз коргоол) корголду. Ат оюндары боюнча адистер даярдалганы менен ушул күнгө чейин кыргыз тилинде окуу куралы иштелип чыккан жок. Ат оюндарын жалпы курстарга окутуу каралган эмес. Бүтүрүүчүлөр атка минүү эмес атты көрө элек студенттер да бар.

Ал эми жалпы курстун студенттери мектепке барып иштөө үчүн төмөнкү оюндарды (ак-терек,көк терек, кара коюм дүмпүлдөк.качмай-топ, ак чөлмөк,оромпой тебүү,үч тапан, жети тапан, токту сурамай, кан таламай ж.б.толуп жаткан оюндарды) терең окуп чыкск деген үмүттөбүз. Бул оюндар дене тарбиянын унгусу блуп эсптелет. Төмөндө кыргыз элинин кээ бир оюндарынын мазмуунун кыскача баяндадык:

Опол- чүкө оюну, тактык, шамдагайлык тарбияланат. Оюндун шарты: оюн тегиз 3-4 квадрат метр тегиз жерде ойнолот оюндун ортосунда 1м. кв чийилет. Бир бурчтан экинчи бурчка диагональ чийими чийилет. Оюнду 2-4

адам ойносо да болот. Жаат болуп да ойнолот. Диагональ чийимдин эки жагына 5 тен чүкө тизилет. Чүкө калчап кезектешүүнү аныкталат. Айкүр биринчи атат. Оюнчулар сака чүкө менен атышат. Аткан оюнчу чоң квадраттан бир чүкө чыгарса ошону алат, атканда сакасы айкүр турса дагы бир чүкөнү кошуп алат. Тийгизе албай калса оюн кезеги башкага өтөт. Чыгара албай калган чүкө барган жеринде калат. Эгер оңко тизилген чүкөнү чон квадраттан чыгарса тизилген чүкөлөрдүн баарын алат. Оюнга кайрадан чүкөлөр тизилип оюн кайрадан башталат. Чүкөнү көп чыгарган жаат же оюнчу жеңишке жетет. Опол оюндун башка түрү болушу мүмкүн.

Калдым (Чүкө оюну). Оюнчулардын саны 4-8 киши. Оюнда колдонуучу аспаптар чүкөлөр. Оюнга даярдануу. Оюнчулардын кезегин аныктоо үчүн арадан чыгат да баарынан бирден сака чогултат алакандарына тизгенден кийин аларды жерге чачып таштайт кимдин сакасы айкүр болуп түшсө, ал оюнчунун кезегти биринчи болот «таа» экинчи. Андан кийин калган оюнчулардын кезектерин аныктоо үчүн кайрадан сакалар ташталат. Ошентип баардык оюнчулардын кезектери аныкталгандан кийин, сакаларды тышка ыргытуу үчүн чийин сызылат. Ал чийин кийин сакаларды ыргытып тийгийзе турган жер болот.

Оюндун баяны. Оюнчулар кезектери менен бир бүтүн сака ыргытуу үчүн сызылган сызыкка коюп сакаларын алысыраака ыргытат. Кезектеги оюнчу мурдагы оюнчунун сакасын уруп, анын ордун ээлегенге, сызылган сызыктан дагы алыс жылдырса болот. Кезектеги оюнчуларга мурдагы оюнчулардын сакаларын атып жылдырса да болот. Андан кийин саканы ыргытуу атуу үчүн сызылган сызык «казына болуп калат». Казынага оюнчулар бир катар кылып чүкөлөрүн тизип коюшуп сакалары турган жерден атышып, казынадагы чүкөлөргө тийгизүүгө аракеттенишет. Биринчи кезектеги алыстагы ашыктын ээси болот, акыркы-жакындагы ашыктын ээси атат.

Казынадагы чүкөлөргө тийгизген оюнчу, чүкөлөрдү утуп алгандан кийин оюн кайрадан башталат. Мурдагы оюнчулардын ыргытышкан сакаларды. «казынадагы» чүкөлөргө тийбесе жана үч тапан аралыктан алыс жатса, акыркы оюнчу аракеттенбей туруп «калдым» деп катуу айтса, ал оюндун жеңүүчүсү болот .

Андан кийин оюн каалаган убакытка кайрадан уланышы мүмкүн. Көп сандагы чүкөлөрдү уткан оюнчу женүүчү болот. Оюндун эрежеси сака ыргытуу аралыкты кыскартууга (чийинди басууга) ашыктарды чүкөлөрдү ордунан жылдырууга бир-бирне тоскоолдук кылууга, оюндун кезегин бузуга болбойт.

Упай. Спортко ылайыкталган түрүндө «упай» оюнун жекеме жеке эки гана киши ойной алат. Бир оюнга бөлүнгөн мөөнөт 30 мүнөткө созулат. Экектер жана аялдар арасында мелдештер бөлөк өткөрүлөт оюнчулар жашы боюнча бөлүнбөй. Спорттук мелдешке 16 жаштан баштап катышат
«Упай оюну бөлмөнүн ичинде жерге салынган ала кийиздин, таардын үстүндө же болбосо атайын жасалган столдун үстүндө өткөрүлөт. Тегерек столдун жерден бийиктиги 90-95 см болушу керек . Столдун үстүнүн аянттын диаметри 100 - 110 болушу керек. Сегиз бурчтук болсо да болот. Столдун бети бир түстөгү күңүрт сукно же холст кездемеси менен тартылган жана четинде эки-үч сантиметрдеги бийиктиктеги ичке жыгач менен бекитилип кырдалган болсо ойногонго эптүү болот. «Упай» оюнуна койдун бир кылка саллмактуу жакшы тазаланган чүкөлөрү колдонулат. 45-50 чүкөлөрдүн бири хан болуп эсептелет. Ханды аркардын жээ кулжанын чүкөсүнөн же эңкесинен жасаса туура болот жана боелгон болсо жакшы болот ал бөлүнуп турат. Чүкөлөлрдүн саны 15 басым жана бир хан болот (45 чүкө бир сака) Упайдын бир комплекти кичине тулупка салынат Упайда аткан чүкө «ок атылган чүкө кийик деп ататлат.

Оюндун эрежеси. Оюн баштаалар алдында упайлар жети чүкө менен ат калчайт. Кайсы оюнчу калчаганда чүкөлөр көп консо оюнду ошол упайчы баштайт. Упайда алчы турган чүкөнү алчы менен, тааны – таа менен бөктү - бөк менен, чикти чик менен атат. Оюнчу ханды биринчи атып алат. Атаарда хан кайсы абалда турса ошол абалдагы чүкө менен башка чүкөлөргө тийгизбей атууга тийиш. Оюнда оңко жээ сыйкы (жөлөнүп) түшкөн чүкө атылбайт. Оюнчу бир оюндан экинчи орунга которулуп алуусу мүмкүн. Чүкөнү бир колдун сөөмөйүн же ортонку манжа менен атууга болот
Чүкө калгандан кийин алды менен ханды атып алып чүкө атпаган колуна которуп жалгыз сактайт. Андан кийин бир басым (үч) чүкөнү атып алган колуна алганда. Же уруксат берилген жерге койгондо гана хан алынган болуп эсептелет. Оюнчу атуусун уланта берсе болот. Спорттук мелдеште ойноо мөнөтү чектеллип ойнолгон учурда (30 мин) атып алынган, бирок жыдыганда кайра кошкон басым, чүкөлөрдүн салыштырма саны жеңүчү аныкталат. Кайсы оюнчунун басым чүкөсү көп болсо ошол уткан болуп эсептелет.

Кене - чүкө оюну, шамдагайлыкты тарбиялайт. Шарты: оюну 2-6 адам ойнойт. Ар бир оюнчуда 1 сака 5 чүкө болуш керек. Оюн таза 10-20м диаметрдеги таза аянтта өтүлөт. Калыс шайланат. Кенди аныкташ үчүн аянттын так ортосунда казык кагылат. Казыктын түбү «кен борбор жана оп» деп аталат. Оюнга катышкандар ошол жерге казыкты айлантып, бирден чүкөлөрдү ар кандай абалда тизишет. М: таа, айкүр, бөк ,чик. Эгер оюнчулар бир кылда таа, айкүр, бөк ,чик тизип алышса, аны байкаган оюнчу «чур

болду»- деп оюнчуларга угузуп айтып, өз пайдасына бир чүкө алат. Оюнду баштоо үчүн калыс сакаларды калчайт. Бирчи кезекте айкүр, андан кийин таа, кийин бөк, чик болуп кете берет. Оюнчулар кенге бирден чүкө тизишет. Кезеги келген оюнчу кендин жанына чөк түшүп отуруп сакасын калчайт же колдун арты менен шилеп жиберет. Калчаганда шилегенде сакасына окшош конгон чүкөлөрдү утуп алат. Эгер сакасы айкүр болуп, калган чүкөлөр таа, бөк чик болсо оюндун кезеги кийинки оюнчуга өтөт. Кийинки оюнчу кенде сакасын өкчөйт, сакасы конок болсо биринчи оюнчу сырта туруп сакасын өкчөйт, сакасы конок болсо биринчи оюнчу сырта туруп сакасын өкчөйт, өкчөгөн сака айкүр болсо, ал кенде турган саканы атат. Атканда тийсе ал оюнчу «өлдү» делип оюндан чыгат. Тийбей калса, тийбей калган саканын ээси тийгизе албай калган оюнчунун сакасын атып өлтүрөт. Эгер эки киши ойносо кимиси биринчи сакага тийгизген жаат кендеги чүкөлөрдүн баарын утуп алат. Эки жаат болуп ойносо, оюнга катышкан жааттын баары өлгөнгө чейин ойноп, эң акыркы калган оюнчу жеңип уткан чүкөлөрдү өнөктөрү менен бөлүшөт.

Кыргыздын каада – салт оюндары. **Тушоо кесүү.** Каада – салтка тиешелүү оюн.Бул оюнда бир жашка толгон баланы же кызды боз үйдөн жанына алып барып буттарын ала жип менен тушап байлап коюшат. баланын жанында ата – энеси же башка туугандарынан бирөө колунан кармап турат. Ошол кезде 150 – 200м жерден буйрук боюнча 5-8 жаштагы балдар жарышып чуркап келишет. Биринчи келген бала колуна берилген бычак менен баланын бутун тушаган ала жипти кесет. Бычакты чондордон бирө берет. Ошол бычакты байкесинен алат, дагы башка буюмда берилет. Ошондой жарышуу дагы кайталанат. Анда башкалар жарышат – жигиттер, кыздар эркектер, аялдар ж.б. алардын биринчи келгендери да тушоону кесип байгелерин алышат. Бул кааданын максаты тушоосу кесилген баланын ошондон ары өз алдынча басып келишке жакшы жардам берет.

Алты бакан селкинчек. Бул кыргыз элинин каада – салт оюнун уюштуруу үчүн 6 баканды үчтөн кылып эки жерге бекитишкен , учтары бекем буулуп. Бакандар үч буручтук пирамида сымал орнотулуп учтары кайыш менен бекем байланган болушу керек. Эки пирамиданын үстүнө - туурасынан кылып дагы бир баканды бекем байлап коюшат. Ошондой баканга арканды бекитип селкинчек курушат. Ошол селкинчекке бир кыз жана бир жигит туруп алып күүлөнушөт. Калган жаштар экиге бөлүнүп алып (5-10дон болуп) чогулушуп мелдеш уюштурушкан: табышмак айтып жандырып, жаңылмач айтырып адаштырып, акыйлашып , ырдашып. Оюндун максаты жаштардын көнүлүн ачуу, тамаша куруу чыгармачылыктарды арттыруу.

Кыргыздардын акыл оюндары (интеллектуальные игры кыргызов).

Бөрү таш-акыл өстүрүүчү, турмуш тиричиликтин чагылдырган оюн. Оюн үчүн бөрү таш тактасында, 22 коргоол пайдаланылат, анын 20 ташы «койлор» 2 ташы «бөрү» деп аталат. Бөрү таштын түсү башка таш же коргоолдон айрымаланып турат. 20 коргоол 4 корогоо болунуп, жайгаштырылат. 2 коргоол бөрүлөр туруучу жайга 1ден коюлат. Такта жактары 20 см. төрт буручтук чийилет. Торт буручтук чийиндин сол бурчунан он бурчуна карай, он бурчунан сол бурчуна карай чийин чийилет. Мындан тышкары тактанын бетинде эни 5см болгон 16 бөлүкчөгө бөлүнгөн чийин чийилет. Жарыш чийиндердин экинчи сызыгынын сол экинчи тик чийиндин акырына чейин, андан экинчи жарыш сызыктын он жаккы четине чейин чийилет. Натыйжада жактары 20см. келген торт чарчы чийинде 32 уч буручтук болот да бөрү таш тактасы түзүлөт. Тактанын экинчи жарыш жагынан чийинден, сол жагынан, экинчи тик сызыктын жарыш сызыктар менен кесилген жнрине ойуз-буйузуно 25 мм чункурлугу 2-3 мм келген тоголок экиден торт «короо», экинчи жарыш сызык менен учунчу тик сызык кошулган женге ойуз-буйуз 8мм тендиги 2-3мм тегерек түрундө бөрү ташка жай жасалат. Оюнчулардын отурган жагына узундугу 10см. эни 2-3см. таш салынуучу жай жасалат. Оюн чүчү кулак жүргүзүү менен башталат. Чүчү кулак уткан оюнчу оюнду биринчи баштайт. Оюнчулар оюн таштарын «койлор», «бөрүлөр» турчу жайга жайгаштырылат. Койлор 5 жана 4 короого, бөрүлөр 1ден эки жерге диоганал боюнча оңго же солго карама каршы жайгашылат. Оюн баштоочу оюнчу каалаган жагынан (онго,солго,артка,алдыга) жүрөт. Оюндун жүрүшүндө койлор бөрүлөрдүн жолун тороп жүрүп (шашки сыяктуу) бири биринин оюн ташын тороп, жүрүү жолун калтырбоого аракет жасайт. Бөрүлөр койлорду жеп коюшу, же койчулар бөрүлөрдү туткундап алышы мүмкүн (шашки сыяктуу утуп алуу). Ошентип оюнчулар кезектешип оюн таштарын (бөрү,койлорду) жүрүп көчүшөт. Бөрүлөрдүн жее койлордун жүрүш жолу калбай калгыча же бөрүлөр койлорду жеп салса, же койчулар бөрүлөрдү туткундап алса (оюн ташынын жолу жок болсо, же оюн ташы калбай калса) ошол оюнчу утулат. Уткан оюнчуга бир упай берилет.

Жыйынтыктап айтканда, заманбап социалдык-маданий жана билим берүү талаптарына ылайык келечектеги дене тарбия адистерин даярдоону натыйжалуу уюштуруу мектеп окуучуларын улуттук оюндарга үйрөтүү маселелерин чечүүнүн маанилүү шарты болуп саналат. Улуттук оюндарды билим берүү процессине киргизүү окуучулардын физикалык сапаттарын өнүктүрүүгө гана эмес, ошондой эле маданий мурасты сактоо жана жайылтууда чоң роль ойнойт. Ден соолук маданиятын калыптандыруу жана дене тарбияны тарбия системасына интеграциялоо инсандын гармониялуу өнүгүүсүн камсыз

кылган жана коомдук жыргалчылыкты чыңдаган стратегиялык багыттар болуп эсептелет.

Мындан тышкары, методикалык базаны өркүндөтүү, инновациялык педагогикалык технологияларды киргизүү жана мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүн жогорулатуу өзгөчө мааниге ээ. Бул билим берүү процессинин сапатын жакшыртып, окуучулардын дене тарбияга жана улуттук оюндарга болгон туруктуу кызыгуусун камсыз кылат. Келечекте бул багыт өсүп келе жаткан муундун ден соолугун чыңдоодо, жарандык жоопкерчиликти калыптандырууда жана глобалдашуу шартында улуттук өзгөчөлүктү сактоодо маанилүү фактор болуп калышы мүмкүн.

Адабияттар тизмеси:

1. Абдуллаев М. Т. Ордо оюну: теориясы жана усулу: окуу куралы. - Бишкек, 2015. - 144 б.
2. Абдуллаев М. Т., Саралаев М. К. Улуттук дене тарбия: өрнөктүү программа: методикалык колдонмо. – Бишкек: Транзит, 2007. - 59 б.
3. Абдырахманова Д. О. Улуттук кыймылдуу оюндардын 7-10 жаштагы балдардын тышкы дем алуу системасынын көрсөткүчтөрүнө тийгизген таасири // У. Мамбеталиевдин жаркын элесине арналган республикалык илимий эмгектер жыйнагы. – Бишкек, 2013. – 74 –79 бб.
4. Анаркулов Х. Ф. Кыргыз эл оюндары: окуу китеби.- Бишкек, 1992. -190 б.

УДК:796.034.2

“ОРДО” ОЮНУНУН АДАБИЯТТАГЫ БЕРИЛИШИ
(Сыгынбай Орозбаковтун “Манас” эпосун айтуусунда)

Исмаилов Мендибек Гусаевич,
Б. Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы,
e-mail: erkindik62@gmail.com
Калыбаев Кубатбек Алмазбекович,
Б. Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы,
e-mail: kalybaev9191@mail.ru

Аннотация. Өлкөбүздөгү социалдык жаңылануулар дүйнөлүк билим берүүдөгү мейкиндикке аралашуу багытындагы аракеттер жанданып,бардык адистерди даярдоонун мазмууну жогорку мыйзамдын 5-беренесинин негизинде улуттук маданияттын баалуулугуна карай өзгөрүп бара жатат.

Ордо оюнун элге жайылтууда, билим берүү системасынын бардык тармактарында окутуу, жогорку билимдүү дене тарбия адистерин даярдоо жана алардын адистик компитенттүүлүгүн байытууда ордо оюнун колдонуу зарылчылыгы келип чыкты.

Коомубузда барган сайын ордо оюну өркүндөп келе жатканы байкалып жатат. Жаңы эрежелер бекитилип, жер-жерлерде федерациялар түзүлүп, ар кандай деңгээлде мелдештер өтүп, ЖОЖдо окуу процессинде дене тарбия адистерин даярдоодо колдонулуп жатат. Учурда ордо оюнунун эрежелери такталып жазылып, кайрадан кабыл алуу талабы жаралып жатат.Макалада С. Орозбаковтун “Манас” эпосундагы ордо оюну жөнүндө баяндалат.

Негиздөөчү сөздөр: кымыз, атуу, тооруу, чертүү, ордо, байге, чийин, чүкө, томпой, кан, майдан, шербет, мүсала.

ОТРАЖЕНИЕ ИГРЫ “ОРДО” В ЛИТЕРАТУРЕ
(вариант эпоса «Манас» по С. Орозбакову)

Исмаилов Мендибек Гусаевич,
Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта,
e-mail: erkindik62@gmail.com
Калыбаев Кубатбек Алмазбекович,
Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта,
e-mail: kalybaev9191@mail.ru

Аннотация. Социальные инновации в нашей стране активизируются усилия по интеграции в мировое образовательное пространство, содержание подготовки всех специалистов меняется в сторону ценности национальной культуры на основе статьи 5 высшего закона.

При популяризации игры Ордо среди населения возникла необходимость использования игры Ордо для обучения во всех сферах образовательной системы, подготовки высококвалифицированных специалистов физической культуры и обогащения их профессиональной компетентности. В нашем обществе становится заметно, что игра ордо все больше развивается. Утверждены новые правила. Образуются местные федерации, проводятся соревнования различного уровня, они используются при подготовке специалистов по физической культуре в учебном процессе в вузах. В настоящее время правила игры пересмотрены и есть требование о повторном принятии. Авторами проведен анализ игр ордо из романа С.Орозбаков эпос «Манас»

Ключевые слова: кумыс, приемы, атуу, торуу, чертүү, ордо, правила, приз, черта, альчик, томпой, хан, майдан, щербет, мусала.

REFLECTION OF THE "ORDO" GAME IN LITERATURE
(based on S. Orozbakov's version of the Epic "Manas")

Исмаилов Мендибек Гусаевич,
B. Turusbekov Kyrgyz State Academy
of Physical Culture and Sports,
e-mail: erkindik62@gmail.com
Kalibaev Kybatbek Almasbekobic,
B. Turusbekov Kyrgyz State Academy
of Physical Culture and Sports,
e-mail: kalybaev9191@mail.ru

Annotation. Social innovations in our country, efforts to integrate into the global educational space are intensifying, and the content of training for all specialists is changing towards the value of national culture based on article 5 of the supreme law. With the popularization of the Ordo game among the population, it became necessary to use the ORDO Game for training in all areas of the educational system, training highly educated physical education specialists and enriching their professional competence.

In our society, it becomes noticeable that the game of Ordo is developing more and more. New rules have been approved. Local federations are formed, competitions of various levels are held, they are used in the training of specialists in physical culture in the educational process at universities. Currently, the rules of the game in court have been revised and there is a requirement for re-admission.

Key words: ordo, rule, prize, cheyin, chukka, tompoy, blood, maidan, sherbet, mussala, koumiss, atu, toruu, chertuu, two sides.

Ордо оюну бул Манас атабыздан бери ойнолуп келе жаткан Кыргыз элинин элдик оюндарынын бири. Алгач "ордо" – деген сөзгө түшүнүк берсек. Ордо – бул кандайдыр бир шаарды, аймакты, анын ичиндеги элди, тактыы, ханды

жана аскерди камтыган жер. Ордо оюнунда согуштук айла-амалдарды колдонушуп ойношкон. Мисалы, ордо оюнунда айлана чийилген, аны чек-ара деп белгилеген. Ар бир оюнчуга бештен чүкө коюлган, аны жоокер үчтөн атууга укуктуу деп айтылат. Оюнчулардын саны Манас эпосунда Манас атабыз кырк жигити менен экиге бөлүнүп ойногон, ал эми азыр болсо сегиз оюнчу ойнойт бир оюнчу алмашуучу (заменада). Оюн аянтынын айланасы азыркы учурда он эки метр диаметри, Манас эпосунда болсо эки эсеге чоң болсо керек себеби ал учурда метр деген болгон эмес, балбан кишилер буту менен тапандап өлчөшкөн.

Ал убакта бир оюнду жумалап ойношкон себеби байгелер чоң коюлган: үйүр-үйүр жылкылар,уй баласы, короосу менен кой жана алтындан да байге берилген. Бир оюнду бир жаат жеңген болсо экинчи тарап аны жандырып кайра утуп, кайра жандырып отуруп оюн созулган. Ал эми азыркы учурда бир оюнга бир жарым саат убакыт берилет. Убакыт бүткөндөн кийин кайсы жааттын чүкөсү коп олсо ошол жаат уткан болуп эсептелинет. Эгерде жааттар көп болуп, эки жааттын алган упайы бирдей болуп калса анда жеке таймашууларынын жыйынтыгы боюнча уткан жаат аныкталат.(кимиси утканы алдыга чыгат). Эгерде үч жааттын упайлары бирдей болуп калса анда ошол үч жааттын мелдештеги баардык чүкөлөлрү саналып кимсинин чүкөсү көп болсо ошол жаат уткан болуп аныкталат.

Ошентип оюн башталаарда жааттар бири-бири менен саламдашып анан ордодогу чүкөлөрдөн ат алышат. Атты биринчи чүкө салбаган жааттын мүчөсү алат, анан чүкө ээси ат тандайт. Ортодогу калыс аттарды алаканына бирдей кармап киши боюнан бийик ыргытат, кайсы жааттын аты айкур же таа консо (турса) ошол жаат оюнду баштайт. Быдымыктагы чүкөлөр бөк абалында тегерек айлана формасында тизилет. Себеби андагы аскерлер согуш башталаарын билип окоптордо бөгүп жатышкан болот.

Согуш аба соккулары менен башталат мисалы: авия (аба) соккулары, ракеталар, катюшалар ж.б. Ал эми илгери болсо биринчи кандайдыр бир станокторду ойлоп табышкан (рогатка) сыяктуу ага ядролорду октоп чоюп душмандар тарапка атышкан, анан ошондой ядрону күйгүзүп кое берген, жакындаганда жаа тарткан, найза ыргытышкан. Мына ошондой айла-амалдарды ордо оюнунда – Ура атуу деп айтып коюшкан. Себеби ура атууда ордо сызыгын бут менен басып (чек-арага келип) ортодогу чүкөлөрдү атуу деген мааниде.

Ура атуу ыкмасын аткарып жатканда ортодогу чүкөлөр чачырайт, кээ бирлери сызыктан чыгат, кээ бирлери сызыкка жакын келет. Ошол сызыкка жакындаган чүкөлөрдү кадамак, тоорумак ыкмаларын колдонуп ичке түшүп

чертүү ыкмасын аткарат. Чертүү ыкмасын жакшы өздөштүргөн оюнчу чертип отуруп, баардык чүкөлөрдү чертип оюнду бүтүрүп коюшу мумкүн.

Илгери оюн учурунда кокустан ханга тийип хан сыртка чыгып кетсе, ортодогу чүкөлөр таламайга калган экен, себеби өлкөдө хан жок, башкарган киши жок деген түшүнүктө. Кийинки мезгилде да биздин хандарыбыз качып кеткенде да бизде кээ бир магазиндер, складтар тономойго-таламайга кабылды, себеби өлкөнү башкарган киши жок (мародерство) болду.

Эми “Башканы коюп Манасты айт”-дегендей. Манас атабыздын ордо ойногону боюнча кеп баштайлы.

Улуу Манасчы Сагынбай Орозбаковтун Манас айтуусунда төмөндөгүдөй айтылат:

Кошту тигип жанаша
Кылганынын баарысы
Оюн-күлу тамаша
Бетегесин жулдуруп,
Белгини жерге урдуруп.
Беш чүкөнү бир дешип,
Белсенип ордо кир дешип.
Сызып алып сызыкты
Кыйлача кылып кызыкты,
Жерди чийип алышты,
Желпинишип алышты.
Жер жайнаган жылкы бар,
Күндүгүнө бир тайдан
Кармап келип союшуп,
Карап турса мүнөзү
Кан заададай болушуп.
Кан заададай болушуп.
Баштаптыр Манас ордону,
Ордо деген оюнду

Жол боюнда ордосу
Атып жаткан ордону
Отуз эки жолдошу
Он алтысы бир тарап
Жана он алтысы бир тарап.
Ордого кызып анталап. [154 б.]
Бээжинден чыгып алыптыр
Беш айдан бери жол жүрүп
Алтай тоонун оюнда
Аземил суунун боюнда,
Ойноп-күлүп жатышып
Ордолорун атышып.
Ордого оюн салыптыр,
Бая ойрон болгон кербендер,
Эсенкандын алдынан
Эл кезмекке келгендер [157 б.]
Ордосу жолдун бетинде,
Атып аткан ордону,
Алар жан деп кайдан ойлоду [158 б.]

Манас атабыздын төрөлгөнү дагы өзүнчө укмуш көркөмдөп айтылып, Бай Жакып канча жылдан бери бала көрбөй анан Чыйырды энебиздин боюнда болуп,ал киши жолборстун жүрөгүнө талгак болуп,төрөлөөрдө бай Жакып көзүм жамандыкты көрбөсүн деп жайлоодогу малына кетип калат. Ошентип Манастын төрөлгөну тентек болуп ,чоңойгондуктан аны чоң жинди атап Ошпур деген койчуга койчу кылып берип коет. Манастын баатыр болуп чоңоюп келе жатканы кытайдын ханы Эсенканга жетип, Эсенкан Манасты кандай неме экенин текшериш максатында өзунун жигиттерин:

Жарымы калмак, жарымы сарт,
Паашалыктай мал сойгон
Жакып чаңдуу кандай март,

Казыналык төөдөн
Кырк – элүү төө ыйгарып. [157 б.]

Деп жигиттерин кербен өндөнтүп кырк-элүү төө менен товарларын жүктөп алыскы Алтайга жөнөтөт. Ошентип жол жүрүп отуруп ал кербен беш айдан кийин Алтайга Манас жердеген жерге жетет.

Ошол мезгилде Манас жигиттери менен тең экиге бөлүнүп алып ордо ойноп жаткан учуру болот. Эсенкандын жигиттери Манас ушул жерде ,бирок кимиси Манас экенин билбейт. Алардын максаты Манасты таап кандай неме экенин билип, сынаш керек эле. Ошентип кербендер ордого төөсү менен кирип келет.

Атып-атып чүкөгө
Ичке түшүп имерип,
Томпой менен жиберип,
Чертүүгө Манас барганы.
Төөңдү тышка тарткын деп,
Четкилер айтып салганы.[158 б.]

Кербендер атайы уруш-чатак чыгарыш үчүн келгендиктен чыкпайбыз,чүкөлөрү ок болуп кетсе да эмне болуптур дегенсип дагы төөлөрүн киргизишет.

Томпойго Манас жеткени,
Томпойду колуна алганы.
Кулжадан алган эңкени
Кошо коюп калганы.
Томпойдун тийген учунан,
Манастын черткен күчүнөн
Астыңкы тийген соңгусу
Төө мылтыктын огундай
Черткенде сака жеткени,
Төө шыйрагын сындырып,
Төө кырданып кеткени.[159 б.]

Мына ушул жерде Манастын ордо оюнундагы мыкты оюнчу экени сүрөттөлөт. Черткен чүкөсү төөнүн шыйрагын сындырып кетет.

Кыргыз элинин улуттук оюну болгон ордо оюну Сагыбай Орозбаковтун Манас эпосунда жогорудагыдай айтылган. Ордо оюнун хандар ойногон. Мисалы: Алымбек датка, Ормон хан, Т.Касымбековтун “Сынган кылыч”романында Шералы хандын ойногону белгиленет.Кыргыз республикасы эгемендүүлүк күнүн алгандан бери республикалык деңгээлдеги бир топ мелдештер өтүп жатат. К.Рнын биринчилиги, Алтын томпой турнири, мектептер лигасы, ЖОЖ унивесиадасы ж.б. Үч жолу катар менен Кыргызстанда көчмөндөр оюндары болду. 2014-жылы биринчи көчмөндөр оюндарында болгону төрт мамлекеттин командасы катышкан. Кыргызстандын эки командасы, Тажикстан жана Казакстан командалары болгон. 2016-жылы экинчи көчмөндөр оюндарында сегиз мамлекетен команда катышты. Алар: Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан, Россия эки команда койду, АКШ, Чехославакия жана Монголия командалары байге талашышты.

2018-жылы үчүнчү көчмөндөр оюндарында дагы ошол сегиз команда күч сынашышты. 2020-жылы төртүнчү көчмөндөр оюндары Турцияда өтүп ал жакта ордо оюну коюлган жок. Пандемия ооруусу да күчөп турган учуру эле. 2024-жылы көчмөндөр оюндары Казакстандын борбору Астанада өттү. Ордо боюнча жети мамлекеттин командасы катышты. Алар Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан, АКШ, Чехославакия, Россия жана Монголия. Баардык мелдештерде Кыргызстан курама жааты биринчи орунду эч кимге берген жок. Башкы машыктыруучу Айталиев Ж.Жтин жетектөөсүндө оюнчулар мыкты даярдангандыгын көрсөтө алышты. Өзгөчө белгилей кетчү оюнчулар: Көбөшов Бакытбек бул оюнчу команданын капитаны,мыкты оюнчу, чертүүчү болуп эсептелинет. Майрамбек уулу Нурсултан, Майрамбек уулу Акай мыкты чертүүчүлөр. Кызымалиев Майрамбек атуучу жана чертүүчү жана башка оюнчулар менен өлкөбүздүн желегин көтөрүп гимнин ойнотушту.

Төмөндө 2025-жылы 13-сентябрда болуп өткөн Астана шаарындагы “Көчмөндөр оюндарындагы” ордо оюну боюнча командалардын таблицасы.Таблицада байкалгандай Кыргыз курама жаатынын баардык оюндардагы жеңиштерин байкасак болот. Оюн линолиум үстүндө болгондуктан Кыргыз жааты үчүн абдан оңой болду. Жада калса бир жаатты өзгөчө утуш менен утту.

Адабияттар тизмеси:

1. Сагымбай Орозбаков. Манас эпосу. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1977. – 18,5 физ. басма табак; тиражы 2000 нуска.
2. Ак Ордо федерациясы. Ордо оюнунун эрежеси. – Бишкек, 2019. – 100 нуска.
3. Исмаилов М. Г. Ордо оюнунун азыркы учурдагы өсүп өнүгүүсү: магистрдик иш. – Бишкек, 2017.
4. Абдуллаев М. Т., Саралаев М. К. Улуттук дене тарбия: өрнөктүү программа. – Бишкек, 2007.
5. Жолдошев Н. А. Кыргыз улуттук оюндарынын өнүгүү тенденциялары. – Бишкек, 2021.
6. Бекмурзаев Т. К. Ордо оюну: тарыхы жана бүгүнкү абалы. – Бишкек, 2022.
7. Сыдыков А. Ж. Жаштар арасында улуттук оюндарды жайылтуу маселелери. – Ош, 2020.
8. Кожобаев Р. М. Дене тарбия жана улуттук мурас: заманбап мамиле. – Бишкек, 2023.

УДК: 796:37.013.42

СПОРТ В СИСТЕМЕ ЦЕННОСТЕЙ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ (ТЕОРИЯ И ПРАКТИЧЕСКИЙ ОПЫТ)

Касмалиева А.С.,
доктор педагогических наук, доцент
Проректор по УР Кыргызской государственной академии физической культуры и спорта им. Б. Турусбекова,
эл.почта: sffkgz@mail.ru
Карабаева Б.Т.,
ст. преподаватель КГУ им. И. Арабаева,
e-mail: info@arabaev.ksu.edu.kg
Салманова Г.А.,
ст. преподаватель КГУ им. И. Арабаева,
e-mail: info@arabaev.ksu.edu.kg

Аннотация. В статье представлен анализ проблем личности в процессе физкультурно-спортивной деятельности в обществе. В процессе обучения человек приобретает ценный опыт, достигает физического и нравственного здоровья, реализует свой личностный потенциал с целью достижения уровня социально зрелой личности. Ключевым моментом реформирования системы образования является разработка новых подходов к воспитанию, обучению и формированию здоровья подрастающего поколения. Особое значение приобретает использование ценностного и оздоровительного потенциала народных подвижных игр и национальных видов спорта для социализации личности и укрепления здоровья детей школьного возраста.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, молодежь, ценностные ориентации, социализация личности, национальные игры, здоровье, воспитание

СПОРТТУН ЗАМАНБАП ЖАШТАРДЫН БААЛУУЛУКТАРЫНДАГЫ ОРДУ (ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ТАЖРЫЙБА)

Касмалиева А.С.,
педагогика илимдеринин доктору, доцент
Кыргыз Республикасынын Б. Турусбеков атындагы Дене тарбия жана спорт мамлекеттик академиясынын проректору
эл. почта: sffkgz@mail.ru
Карабаева Б.Т.,
И. Арабаев атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин ага окутуучу,
e-mail: info@arabaev.ksu.edu.kg
Салманова Г.А.,
И. Арабаев атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин ага окутуучу,
e-mail: info@arabaev.ksu.edu.kg

Аннотация. Макалада дене тарбия жана спорттук иш-чаралардын жүрүшүндө адамдын коомго проблемаларын талдоо берилет. Окутуу процессинде адам баалуу тажрыйба алат, дене-бой жана адеп-ахлактык ден соолукка ээ болуу менен өзүнүн инсандык потенциалын ишке ашырат социалдык жактан жетилген инсандын деңгээлине жетүү максатында. Билим берүү системасын реформалоонун негизги учуру болуп өсүп келе жаткан муундун ден соолугун тарбиялоого, окутууга жана калыптандырууга жаңы мамилелерди иштеп чыгуу саналат. Өзгөчө маанисин алат пайдалануу ценностного жана ден соолукту чыңдоо потенциалын жана мүмкүнчүлүктөрүн элдик кыймылдуу оюндар жана спорттун улуттук түрлөрүн социалдашуу үчүн инсандын жана түзүү, ден соолугунун мектеп жашындагы балдардын.

Негиздөөчү сөздөр: спорт, дене тарбия, жаштар, баалуулук багыттары, инсанды социалдаштыруу, улуттук оюндар, ден соолук, тарбияичности и формирования здоровья детей школьного возраста.

SPORT IN THE SYSTEM OF VALUES OF MODERN YOUTH (THEORETICAL AND PRACTICAL EXPERIENCE)

Kasmalieva A.S.,
Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Vice-Rector for Academic Affairs of B. Turusbekov
Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports
e-mail: sffkgz@mail.ru
Karabaeva B.T.,
Senior Lecturer, I. Arabaev Kyrgyz State University,
e-mail: info@arabaev.ksu.edu.kg
Salmanova G.A.,
Senior Lecturer, I. Arabaev Kyrgyz State University,
e-mail: info@arabaev.ksu.edu.kg

Annotation. The article analyzes the problem of personality socialization in the process of physical culture and sports activities. In the process of learning, a person gets valuable experience, acquires physical and moral health, realizes his personal potential, reaching the level of a socially mature personality. The main point in the reform of the education system is the development of new approaches to the upbringing, education and health of the younger generation. Of particular importance is the use of the value and health potential and the possibilities of folk outdoor games and national sports for the socialization of personality and the formation of the health of school-age children.

Keywords: sport, physical education, youth, value orientations, socialization of personality, national games, health, education

Спорт в современном мире занимает важное место в социальной жизни людей разных возрастов. Занятия спортом - одна из форм человеческой деятельности, где формируются в неразрывном единстве физические, нравственные и социальные черты личности. Сегодня спорт выполняет много различных социальных функций, в том числе и социализирующую функция для молодежи. Известно, что спорт является своеобразной «школой формирования мужества, характера, воли». В процессе физкультурно-спортивной деятельности человек получает ценный опыт общения и взаимодействия со всеми ее участниками, обретает физическое и нравственное здоровье, при этом очень важно достижение высокого уровня личностного развития, воспитание социально зрелой личности.

Социальная активность как правило, связывается с занятиями физической культурой и спортом, где двигательная активность является ядром деятельности важно стимулирующее развитие мотивации, интереса к физическому и личностному совершенству.

В Программе Правительства КР «Безопасные школы и дошкольные образовательные организации в КР на 2015-2024 годы», «Программе развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2040 годы», Программе Правительства КР по охране здоровья населения и развитию системы здравоохранения на 2019-2030 годы "Здоровый человек – процветающая страна" и других законодательных актах, здоровье человека рассматривается как основной фактор успешного развития и адаптации человека к современным условиям жизни.

Указ Президента Кыргызской Республики С. Жапарова от 29 января 2021 года УП № 1 «О духовно-нравственном развитии и физическом воспитании личности» является ключевым моментом в реформировании системы образования и разработки новых подходов к воспитанию, обучению и формированию здоровья подрастающего поколения. В условиях реформирования современного образования особую значимость приобретает использование ценностного и оздоровительного потенциала и возможностей физической культуры для формирования здоровья детей и подростков. Необходимость формирования положительной мотивации школьников к занятиям физической культурой для укрепления здоровья, повышения двигательной активности связана с неблагоприятным влиянием на здоровье детей школьного возраста различных стресс-факторов, связанных со значительным повышением учебной нагрузки в средних и старших классах, массовой увлеченностью детей гаджетами и недостаточной двигательной активности.

Сложившаяся в республике за годы суверенитета система физического воспитания (ФВ) в целом ориентирована на освоение программных требований и выполнение учебных нормативов ФП, при этом вопросы последовательного формирования положительной мотивации школьников к активным физкультурно-спортивным занятиям на всех этапах обучения пока остаются неразработанными. В работах многих отечественных и зарубежных ученых научно обосновано положительное влияние занятий ФК и спортом на здоровье, физическое развитие (ФР) и физическую подготовленность (ФП) школьников разного возраста (Х.Ф. Анаркулов (2017), А.М. Мамытов (2010), К.У. Мамбеталиев (2013), В.И. Лях (2019), И.В. Манжелей (2010), Ю.В. Науменко (2005), Y. Ommundsen (2010), R. Prohl (2006) и др.).

Мотивационная сфера обучающихся является основным компонентом в процессе организации учебной деятельности. Она отражает интерес учащихся к занятиям, его активное и осознанное отношение к осуществляемой деятельности, т.е. к учебе, поэтому так важно во время обучения формировать мотивы современного школьника, необходимые для рационализации его учебной деятельности, повышения интереса к занятиям физической культурой и формированием убежденности в целесообразности этих занятий. Выявление характера учебной мотивации и смысла учения для школьника в каждом конкретном случае играет решающую роль в определении педагогом мер педагогического воздействия. Успешность обучения и ФВ школьников зависит от создания определенных организационно-педагогических условий, обеспечивающих формирование и сохранение здоровья учащихся на всех этапах образовательного процесса. Очень важно организовать деятельность педагогического коллектива по формированию и сохранению здоровья учащихся на всех этапах обучения, особенно в подростковом возрасте, когда идет формирование устойчивой формы поведения, черт характера и способов эмоционального реагирования, которые во многом определяют жизнь взрослеющего человека, его физическое и психическое здоровье.

В связи с этим, возрастает объективная необходимость формирования положительной мотивации учащихся к занятиям физической культурой, ценностного отношения к здоровью и потребности в активной двигательной деятельности в процессе их обучения и воспитания. В данном контексте спорт рассматривается как эффективное средство воспитания деятельностной личности. Не случайно, в последнее десятилетие отмечается пристальный интерес ученых и практиков к проблеме социализации современной молодежи. Процесс формирования физической культуры личности и положительного отношения к занятиям физической культурой базируется на ценностно-мотивационном отношении к здоровью и полноценной реализации

педагогического и оздоровительного потенциала образовательной среды. Процесс формирования учебной мотивации учащихся к занятиям ФК связан с созданием особых условий и моделированием ситуаций развертывания активности детей, где мотивы и цели должны складываться и развиваться с учетом интересов ученика, его индивидуальных и возрастных особенностей.

Концепция создания здоровьеформирующей образовательной среды общеобразовательной школы основана на следующих технологических принципах: единство связи компонентов здоровьеформирующей образовательной системы; диагностика цели, задач и ожидаемых результатов; вариативность средств, методов, форм внедрения 7 здоровьеформирующих образовательных технологий; объективность оценки конечного результата с учетом индивидуальных особенностей обучающихся. Процесс социализации позволяет осуществить передачу социального опыта от индивида к индивиду, обеспечивая функционирование социальных ролей, ценностей, норм, которые в дальнейшем и обеспечивают возможность существования самого общества. Л. Апциаури пишет: «Мы знаем, что социализация призвана обеспечить постоянный личностный рост, а результат социализации – положительное социальное обучение и образование. Но не надо забывать, что она не всегда бывает успешной» [2].

Естественным типом поведения, в результате которого человек овладевает системой значений данного общества и осознает себя, является ролевая игра. Основным механизмом социализации - считается подражание. Под ним мы понимаем «произвольное или непроизвольное следование каким-либо примерам и образцам поведения, с которыми человек сталкивается в жизни. В спорте научение происходит посредством, как выразился П. Бурдье, «молчаливой, практической коммуникации». И именно механизм подражания играет здесь главную роль. Американский социолог-психолог Джордж Герберт Мид разделил игру на два уровня – «play» и «game», соответствующие двум основным этапам социализации ребенка и развития его самосознания. Первый этап соответствует начальной стадии социализации, когда ребенок взаимодействует с ограниченным кругом людей и повторяет или имитирует действие окружающих («play» - «играет в них», «берет роль других людей»).

Механизм идентификации – это эмоционально-когнитивный процесс освоения норм и ценностей группы, моделей поведения. На основе этого механизма формируются идентификация себя как спортсмена, принадлежность к группе, отождествление себя с ней. Благодаря идентификации мы можем говорить о состоявшемся спортсмене со своими идеалами, целями, установками. За процесс оценивания, принятия (или непринятия) ценностей, норм, поведенческих сценариев отвечает другой механизм социализации –

рефлексия. Особенности и механизмы социализации могут изменяться в результате анализа и осознания той социальной реальности, в которой функционирует. Здесь важно подчеркнуть активное начало индивида: его свободу выбора, взаимовлияния его самого и того общества, в котором он функционирует. Эти механизмы наиболее значимы и применимы с точки зрения спортивной практики.

Первичная социализация позволяет войти индивиду в общество, вторичную же социализацию они определяют как «каждый последующий процесс, позволяющий уже социализированному индивиду входить в новые сектора объективного мира его общества». В детском возрасте общество само предоставляет некую совокупность значимых других, которых ребенок вынужден принять. Во вторичной же социализации, во-первых, ее агентами могут выступать большее количество людей, во-вторых, индивид оказывается в ситуации пусть небольшого, но выбора. Во время первичной социализации ребенок «интернализирует мир своих значимых других не как один из многих возможных миров, а как единственно существующий и единственно мыслимый», тогда как во время вторичной социализации перед индивидом открывается n-количество миров (работа, учебный, спортивный коллектив).

Формирование положительной школьников к занятиям физической культурой основано на освоении ценностей физической культуры и воспитании ценностного отношения к собственному здоровью и формирования устойчивой потребности в активных занятиях ФК. В этом отношении, национальные игры и национальные виды спорта являются основным средством приобщения детей с народным традициям, использования социального-культурного потенциала народных игр и состязаний для образования и воспитания подрастающего поколения с использованием следующих методических принципов воспитания личности: инклюзивность, многоязычие, принципы гендерного равенства и недопущения дискриминации [3,4,6].

С принятием Жогорку Кенешем Кыргызской Республики 19 апреля 2003 года Закона Кыргызской Республики «О национальных видах спорта» (2003г.) произошли определенные изменения в развитии национальных видов спорта и народных подвижных игр. На основе этого Закона в Кыргызской государственной академии физической культуры и спорта был создан факультет национальной физической культуры и кафедры «Национальных видов борьбы» и «Национальных спортивных и подвижных игр”. В течение ряда лет факультет успешно готовил специалистов по ФК и спорту, однако в 2012 году его закрыли. В Указе Президента Кыргызской Республики от 18 декабря 2024 года УП № 369 О «Доктрине Кыргызской Республики «Национальный дух - мировые высоты», отмечается, что «процесс образования

и воспитания осуществлять с превалированием национальных нравственных ценностей, обогащая их новым опытом - является задачей первостепенной важности, которую необходимо решать каждодневно…» [5]. Кыргызские народные подвижные игры имеют тесную связь с традициями, обычаями, видами трудовой деятельности, содержат в себе естественные движения (бег, прыжки, метание, ловля др.), что должно использоваться для оптимизации процесса физического воспитания детей и молодежи [1].

Благодаря многообразию кыргызских народных игр и большому их количеству (более 500) почти всегда можно отобрать игры, нужные для развития тех или иных физических качеств и физической подготовленности занимающихся. И сегодня использование народных традиций, народных игр, развития национальных видов спорта имеют важное значение для воспитания и физической подготовки молодежи. Учитывая высокую потребность общеобразовательных школ с квалифицированных специалиста необходимо вновь создать факультет национальной физической культуры для подготовки тренеров по национальным видам спорта, учителей физической культуры, владеющих методикой использования народных подвижных игр, которые являются доступным средством урочных и внеурочных форм физического и нравственного воспитания детей школьного возраста

Использование народных игр, игровых заданий на уроках физической культуры окажет положительное влияние не только на физическую подготовленность учащихся, а также будет способствовать воспитанию устойчивого интереса к регулярным занятиям физической культурой.

Список литературы:

1. Анаркулов Х. Ф. Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность. – Бишкек, 2003. – 284 с.
2. Апциаури Л. Спорт как социальное явление и фактор социализации личности // Теория и практика физической культуры. – 2003. – №1. – С. 13.
3. Волков Г. Н. Этнопедагогика: учеб. для студентов сред. и высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 1999.
4. Рахимова М. Р., Панкова Т. В. Кыргызская народная педагогика. – Бишкек, 1993.
5. Указ Президента Кыргызской Республики от 18 декабря 2024 года №369 «Доктрина Кыргызской Республики «Национальный дух – мировые высоты»».
6. Закон Кыргызской Республики «О национальных видах спорта» от 21 апреля 2003 года №84.
7. Карасаева А. Х. и др. Этнические игры кыргызов: учебное пособие для студентов вузов. – Бишкек: ИП «Лапицкий», 2013. – 316 с.

УДК: 796:796.06 (575.2)

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СПОРТ КОММУНИКАЦИЯСЫНЫН БАШАТЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ЭТАПТАРЫ

Садырова З.Т..
Б. Турусбеков атындагы
КМДТжСАнын доценти, т.и.к.,
эл.почта: ssdyrova-zamira@mail.ru
Боролдоев М.Ж.,
Б. Турусбеков атындагы
КМДТжСАнын магистри,
e-mail: sport_akadem@mail.ru

Аннотация. Макалада Кыргызстандагы спорт коммуникациясынын пайда болуу, өнүгүү этаптары талдоого алынды. Ошондой эле спорт коммунникациясынын жалпыга маалымдоо каражаттары спорттун өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү менен спорттук иш-чаралардын ачыктыгын камсыздай алат, дене тарбия жана спортту, анын ичинде сергек жашоонун баалуулуктарын пропагандалоону натыйжалуу уюштуруусу макалада белгиленген. Спорттук медиакоммуникациянын алкагында массмедиянын негизги милдеттери белгиленди. Спорттук иштин образын, анын таанып-билүүчүлүк-чагылдыруучу мүнөздөмөлөрүн түзүү, тигил же бул спорттук окуялар же кубулуштар боюнча коомдук пикирди, коомдук маанайды калыптандыруу жана билдирүү, спорттун тигил же бул түрүнүн мүнөзү жана өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүктөрдү иштеп чыгуу. Спортко өмүрүн арнаган инсандардын, топтордун, уюмдардын имидждик образын түзүү, спорттук иштин катышуучуларынын жүрүм-турумунун моделин түзүү, спорттун тегерегиндеги коомчулук, ар кандай аудиториялык топтор, спорт чөйрөсүн башкаруу жана өз алдынча иш алып кетүү системасы макалада ачык көрсөтүлдү.

Негиздөөчү сөздөр: спорт коммуникациясы, спорт журналистикасы, медиа мейкиндик, медиатексттер, спорттук репортаж, массалык-маалымат каражаттары, спорт чөйрөсү.

ИСТОКИ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОЙ КОММУНИКАЦИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Садырова З.Т.,
к.и.н., доцент КГАФКиС им. Б. Турусбекова,
эл.почта: ssdyrova-zamira@mail.ru
Боролдоев М.Ж.,
магистр КГАФКиС КГАФКиС им. Б. Турусбекова,
e-mail: sport_akadem@mail.ru

Аннотация. В статье проанализированы этапы становления и развития спортивной коммуникации в Кыргызстане. Также отмечается, что средства массовой информации спортивной коммуникации, раскрывая особенности

спорта, могут обеспечить прозрачность спортивных мероприятий, эффективную организацию физической культуры и спорта, в том числе пропаганду ценностей здорового образа жизни. Определены основные задачи массмедиа в рамках спортивной медиакоммуникации. А также выявлена формирование образа спортивной деятельности, ее познавательно-рефлексивных характеристик, формирование и выражение общественного мнения, по поводу тех или иных спортивных событий или явлений, развитие представлений о характере и особенностях развития того или иного вида спорта. В статье наглядно показано формирование имиджа отдельных лиц, групп, организаций, посвятивших свою жизнь спорту, построение модели поведения участников спортивной деятельности, сообщества вокруг спорта, различных аудиторий, системы управления и самореализации спортивной среды.

Ключевые слова: спортивная коммуникация, спортивная журналистика, медиа-пространство, медиатексты, спортивный репортаж, средства массовой информации, сфера спорта.

ORIGINS AND STAGES OF SPORTS COMMUNICATION DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN

Sadyrova Z.T.,
Associate Professor of the
B.T.Turusbekov KSAPCS, Ph.D
e-mail: ssdyrova-zamira@mail.ru
Boroldoev M.Zh.,
Master of the B.T.Turusbekov KSAPCS,
e-mail: sport_akadem@mail.ru

Annotation. The article analyzes the stages of formation and development of sports communication in Kyrgyzstan. It is also noted that sports communication media, by revealing the specifics of sports, can ensure the transparency of sports events, the effective organization of physical culture and sports, and the promotion of healthy lifestyle values. The main objectives of mass media within the framework of sports media communication have been identified. The article also identifies the formation of an image of sports activities, their cognitive and reflective characteristics, the formation and expression of public opinion, public opinion on certain sports events or phenomena, and the development of ideas about the nature and features of the development of a particular sport. The article clearly demonstrates the formation of the image of individuals, groups, and organizations that have dedicated their lives to sports, as well as the construction of a model of behavior for participants in sports activities, the community around sports, various audiences, and the management and self-realization of the sports environment.

Key words: sports communication, sports journalism, media space, media texts, sports reporting, mass media, and the field of sports.

Кыргыз Республикасынын «Дене тарбия жана спорт жөнүндө» мыйзамында (2000-жылдын 21 январы, №36) белгиленгендей, азыркы күндө спорттук медиа коммуникацияларынын ролу өсүп, спорттук коом тутумунда алдыңкы орундардын бирин ээлеп келүүдө [1]. Ушул мыйзамдын 24-беренесинде дене тарбия жана спорт жөнүндө маалыматты коомчулукка жайылтуу, ошондой эле калктын маданий-оюн-зоок суроо-талаптарын канаттандыруу жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык башка формаларда жүзөгө ашырыла тургандыгы белгиленген.

Спорт чөйрөсүндө инсанды физикалык, интеллектуалдык, адеп-ахлактык, эстетикалык тарбиялоо жана өзүн-өзү өркүндөтүү процесстери жүргүзүлөт. Спорт ошондой эле улуттук биримдиктин, элдердин ортосундагы кеңири байланыштын, эл аралык кызматташтыкты чыңдоонун фактору болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаровдун "Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө" Жарлыгы (2021-жылдын 29-январы ПЖ № 1) буга дагы бир жолу далил [2].

Бүгүнкү күндө дүйнөлүк деңгээлде татыктуу атаандашууга жөндөмдүү командалар, федерациялар, клубдар жана айрым спортчулар аз эмес. Спортко кызыгуунун активдешинин бирден бир себеби, мамлекеттин бул багыт боюнча кызыкдарлыгында. Азыркы күндө биздин өлкөбүздүн алдында дене тарбиялоонун комплекстүү системасын түзүү милдети турат. Кыргызстандын маалымат каражаттарында да өзгөрүүлөр болуп жатат. Ата Мекендик жалпыга маалымдоо каражаттары жаңы санариптик, кабелдик, спутниктик, интернет-технологияларды киргизүүнүн аркасында, маалымат берүү каражаты (каналы) гана эмес, жогорку өнүккөн медиа индустрияга айланууда. Жалпыга маалымдоо каражаттары спорттун өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү менен спорттук иш-чаралардын ачыктыгын камсыздай алат, дене тарбия жана спортту, анын ичинде сергек жашоонун баалуулуктарын пропагандалоону натыйжалуу уюштура алат.

Спорттук медиакоммуникациянын алкагында массмедиянын негизги милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат: спорттук иштин образын, анын таанып-билүүчүлүк-чагылдыруучу мүнөздөмөлөрүн түзүү, тигил же бул спорттук окуялар же кубулуштар боюнча коомдук пикирди, маанайды калыптандыруу жана билдирүү, спорттун тигил же бул түрүнүн мүнөзү жана өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүктөрдү иштеп чыгуу, спорттук инсандардын, топтордун, уюмдардын имиджик образын түзүү, спорттук иштин

катышуучуларынын жүрүм-турумунун моделин түзүү, спорттун тегерегиндеги коомчулук, ар кандай аудиториялык топтор, спорт чөйрөсүн башкаруу жана өз алдынча иш алып кетүү системасы.

Изилдөөнүн максаты Кыргызстанда спорттук коммуникациянын жаралышынын, өнүгүшүнүн жана учурдагы абалынын негизги өзгөчөлүктөрүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн социалдык-коомдук жана маалыматтык аспектилерде изилдөө, массалык маалымат каражаттарынын дене тарбия жана спорт чөйрөсү менен өз ара аракеттенүүсүн талдоо, ошондой эле бул өз ара аракеттенүүнү оптималдаштыруунун мүмкүнчүлүктөрүн жана багыттарын аныктоо болуп саналат. Ушуга байланыштуу изилдөөнүн алкагында Кыргызстандын массалык маалымат каражаттарынын системасында спорттук коммуникациянын ордун аныктоо, дене тарбияны жана спортту өнүктүрүүдөгү анын ролун баалоо, коомдук турмуштун бул тармактарынын ортосунда диалог түзүү жана аны өлкөнүн өнүгүүсүнүн азыркы этабына ылайык дүйнөлүк коомчулуктун ажырагыс бөлүгү катары актуалдаштыруу каралат. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын жалпыга маалымдоо каражаттарында спорттук журналистиканын өнүгүү өзгөчөлүктөрү, анын мезгилдүүлүгү жана негизги мүнөздөмөлөрү аныкталып, спорт коммуникациясы жаатындагы ар кандай басылмалардын функционалдык өзгөчөлүктөрү, түзүлүшү жана формасы талданат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы маалыматтык коомдун калыптануу шарттарында Кыргыз спорт коммуникациясынын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн комплекстүү түрдө кароодо көрүнөт. Теориялык мааниси мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы конкреттүү мисалдардын негизинде Кыргызстандагы спорттук коммуникациянын калыптаныш өзгөчөлүктөрүн негиздеп берүүсүндө чагылдырылса, практикалык мааниси журналистика багытында билим алган студенттерге жана аспиранттарга, ошондой эле дене тарбия жана спорт жаатында иш алып барган адистер үчүн маанилүү колдонмо болуп саналат.

Изилдөөнүн материалдары катары Кыргызстанда советтик жана постсоветтик мезгилдерде жарык көргөн жалпыга маалымдоо каражаттары пайдаланылды. Алардын катарына республикалык деңгээлдеги «Советтик Кыргызстан», «Комсомолец Киргизии», «Слово Кыргызстана» гезиттери, шаардык «Вечерний Бишкек», «Моя столица Новости» басылмалары, «Глосс» журналы, ошондой эле электрондук «Sport.kg» басылмасы жана анын аналогдору кирет.

Изилдөөнүн жүрүшүндө салыштырмалуу-тарыхый, структуралык-функционалдык жана статистикалык анализ ыкмалары, ошондой эле эмпирикалык жана теориялык жалпылоо ыкмалары колдонулду. Мындан тышкары, авторлор тарабынан Кыргызстандын жалпыга маалымдоо

каражаттарында ар кандай мезгилдерде жарыяланган дене тарбия жана спорт темасына байланыштуу материалдарга контент-талдоо жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, акыркы он жылдыкта маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын ыкчам өнүгүшү массалык маалымат каражаттарынын функционалдык моделдеринин өзгөрүшүнө, алардын түзүмүнүн жана коомдун ар түрдүү чөйрөлөрү менен өз ара байланыштарынын мүнөзүнүн олуттуу трансформацияланышына алып келди. Бул өзгөрүүлөр массалык коммуникациянын көптөгөн адистештирилген багыттарына, анын ичинде саясий, экономикалык, маданий жана экологиялык тармактарга да таасирин тийгизди.

Заманбап медиа мейкиндигинин эң өнүгүп келе жаткан багыттарынын бирине спорттук медиа коммуникация кирет, ал татаал структуралык медиа системалардын бири болуп саналат, ага өзүнүн коммуникативдик байланыштарынын аркасында спорттун, журналистиканын, жарнаманын, радионун, басма сөз кызматтарынын, интернет-порталдардын, спорт сайттарынын ж. б. аянттары кирет.

Дене тарбия жана спорт темасынын Кыргызстандын басма сөз беттеринде чагылдырылышы 1917–1955-жылдар аралыгында өзгөчө тарыхый шарттарда калыптанган. Бул мезгилдин мүнөздүү өзгөчөлүгү – Түркстанда, кийинчерээк Кыргызстанда жарык көргөн алгачкы басылмалардын негизинен кыргыз тилинде чыга баштагандыгы менен байланыштуу. Ошол эле учурда коомдук-саясий шарттардын өзгөрүшү, маалымат мейкиндигинин кеңейиши жана көп улуттуу аудиторияга жетүү зарылдыгы гезиттерди орус тилинде да чыгарууну талап кылган. Ушул процесстердин натыйжасында 1924-жылдын 7-ноябрында кыргыз тилиндеги биринчи расмий гезит – «Эркин Тоо» жарык көргөндөн кийин, жарым жыл өтпөй эле 1925-жылдын 12-мартында орус тилиндеги алгачкы басма органы – «Батрацкая правда» гезити негизделген. Андан ары бул басылма 1925-жылдын 24-июнунан тартып «Крестьянский путь» деген аталышта чыгып, 1927-жылдын 9-январынан баштап «Советская Киргизия» деген ат менен басылып чыга баштаган.

Мындай тарыхый эволюция басма сөздүн мазмунуна да түздөн-түз таасирин тийгизип, анын ичинде дене тарбия жана спорт темаларынын чагылдырылышына шарт түзгөн. Алгачкы жылдары бул темалар эпизоддук мүнөздө берилсе, бара-бара коомдук турмуштагы мааниси жогорулап, жаштарды тарбиялоонун, ден соолукту чыңдоонун жана социалдык активдүүлүктү жогорулатуунун маанилүү куралы катары кеңири жайыла баштаган."Батрацкая правда" жумасына 1-2 жолу 1,5 миң нускада чыгарылган. 1926-жылдан баштап гезит жумасына 3 жолу чыга баштады: шейшемби, бейшемби жана жекшемби күндөрү, андан кийин күнүмдүк чыгарылышка

өткөн [4. 15-17 бб.]. Гезит дыйкан турмушунун маселелерин чагылдырууга негизги орунду берген. Бирок, 1928-жылы "Советская Киргизия" гезити өзүнүн типологиялык мүнөздөмөлөрүнө олуттуу оңдоолорду киргизген. Натыйжада, дыйкан темасы айыл үчүн өзүнчө жазылуу менен атайын номерлерге бөлүнүп, кийинчерээк гезитте адабий рубрика пайда болгон.

Ошентсе да, Совет бийлигинин алгачкы жылдарында гезит дене тарбия жана спорт темасын чагылдырган эмес, анткени анын негизги милдети басма сөз аркылуу партиянын марксистик-лениндик идеяларын үгүттөө, калкты окутуу, үйрөтүү болгон. Бул мезгилде "спорт" жана "дене тарбия" терминдеринин маанилик деңгээли бирдей болгон, анткени мамлекеттин дене тарбия жаатындагы биринчи кезектеги милдети дене тарбиясы жагынан күчтүү, чыдамкай жаштарды даярдоо болгон.

Өзүнүн калыптанышынын баштапкы этабында Кыргызстандын басма сөз басылмаларында спорттук журналистика маалыматтык-кабарлоочу мүнөзгө ээ болгон жана стадиондордун, спорттук аянтчалардын курулушу жөнүндө бир нече саптагы байма-бай маалымат эскертүүлөрүнө жана ар кандай дене тарбия ийримдерине сабактарга чакыруулар менен гана чектелген.

Советтер Союзунда ГТО комплекси киргизилип, аны массалык түрдө тараткандан кийин "Советтик Кыргызстан" гезити партиялык тапшырык катары дене тарбияга кызыккандарды жана спорт менен машыккандарды активдүү коомдук-саясий турмушка чакыра баштады. 1935-жылдан баштап гана спорттук коммуникацияда спорттук журналистиканын келип чыгышы жөнүндө айтууга болот. Ал мелдештер, спортчулар, рекордсмендер жөнүндө билдирүүлөр үзгүлтүксүз басыла баштап, спорт календарлары жарыяланып, бул багытта туруктуу авторлор пайда болгону менен түшүндүрүлөт.

Бул мезгилдин негизги жанрлары маалыматтык билдирүү жана маалыматтык отчет болуп саналат. Спорттук билдирүүлөрдүн тематикалык чөйрөсү олуттуу кеңейип, жеңил атлетика, волейбол, баскетбол, футбол, шахмат сыяктуу спорттун түрлөрүнө көп көңүл бурула баштаган.

"Советтик Кыргызстанда" чөлкөмдөрдөн баштап жалпы союздук деңгээлге чейинки ар кандай спорттук иш-чараларга чоң көңүл бурулуп, үгүттөө кеңири жайылган. 1938-жылдан баштап гана гезитте "Спорт жаңылыктары" рубрикасы пайда болот. Бул, спорттун Кыргызстанда өзүнчө институт катары калыптангандыгын күбөлөндүргөн маанилүү учур болуп саналган. Жаңы рубрика кыргыз журналистикасы үчүн принципиалдуу жаңы жанр – *дайджесттин* жаралышын шарттады. Спортту жайылтуу үчүн дагы бир жанрды – фотобаянды өнүктүрүү маанилүү болду. Ошол эле учурда, дене тарбия жана спорт жөнүндө дээрлик бардык материалдар кандайдыр бир

деңгээлде баатырдыктын сүрөттөлүшүн, эрдиктерге ачык же жашыруун чакырыкты камтыйт. Ошол эле учурда, дене тарбия жана спорт жөнүндө дээрлик бардык материалдар, кандайдыр бир деңгээлде тырышчаактыктын сүрөттөлүшүн, спорттук эрдиктерге ачык же жашыруун чакырыкты камтыган.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында дене тарбия тематикасынын үзгүлтүккө учурашы менен спорттук коммуникацияда эки жаңы тематикалык багыт пайда боло баштаган, алар: аскердик-спорттук жана СССРдин согуш болуп жаткан боордош республикалардын райондорундагы дене тарбия жана спорт уюмдарына жардам күрсөтүү эле. Ошол эле жылдары басып чыгаруу жаатында "Советтик Кыргызстан" коргонуу-массалык маселелерине көп көңүл бура баштаган, мисалы, дене тарбия даярдыктары,, чакырыктары басылып чыгып чагылдырылган. СССРдин күжүрмөн резервинин дене тарбия-спорттук даярдыгындагы Советтер союзунун күчү баса белгиленген.

Согуштан кийин партиянын жана мамлекеттин басма сөзгө тийгизген таасири, камкордугу эч кандай көз жаздымда калган эмес. Ал өз кезегинде оң гана таасирин тийизип турган.

Согуштан кийинки жылдарда советтик дене тарбия кыймылын өнүктүрүүнүн программалык документи ЦК ВКП (б) нын Борбордук комитетинин «Өлкөдө массалык физкультура кыймылын өнүктүрүү жана советтик спортсмендердин чеберчилигин жогорулатуу боюнча партия менен өкмөттүн директиваларын турмушка ашыруудагы физкультура жана спорт комитетинин жүрүшү жөнүндөгү» токтому болду. Бул токтом «советтик физкультура кыймылынын тарыхындагы маанилуу этап болуп калды, ал СССРди дүйнөнүн алдынкы спорттук державасына айландыруу ишинде зор роль ойноду» [5, 82 б.]

Жогорудагы Токтом массалык маалымат каражаттарында дене тарбия жана спорт маселелерине арналган эбегейсиз көп сандаган сын макалаларды пайда кылды. Өз кезегинде ММКнан мамлекеттик органдарга пикирлер да болгон.

Ошентип, «Советтик Кыргызстандын» активдуу сындуу позициясынын натыйжасында, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин *«Массалык дене тарбия кыймылын өнүктүрүү жөнүндөгү»* токтомунун кабыл алынышына шарт түзүлгөн. Анда партиялык, комсомолдук, профсоюздук жана дене тарбия уюмдары республикада дене тарбияга партиялык жетекчиликти камсыз кылууга, дене тарбиянын жаңы ишке жарамдуу жамааттарын түзүүгө, өзгөчө айылда спорттун жалпыга жеткиликтүү түрлөрүн – туризмди, аңчылыкты, элдик кайыкты өнүктүрүүгө, спорттук имараттарды курууну жайылтууга, дене тарбияны кеңири пропагандалоону камсыз кылууга, республиканын жергиликтүү калкын дене тарбия менен машыгууга тартууга,

бул үчүн спорттун улуттук түрлөрүн: "күрөш", "ат-чабыш", "бүркүт салуу" ж. б. баса белгиленген.

«1956—1990-жылдарда Кыргызстандын басма сөз беттеринде дене тарбия жана спорт темасы («Советтик Кыргызстан» газетасынын материалында)».

Спорттук репортаждар өзүнүн заманбап формасына, сөз байлыгына, тексттерди түзүүнүн ыкмасына ээ болуп, алар барган сайын сүрөт баяндар менен коштолуп, ал өз кезегинде материалдарга репортаждык, укмуштуудай эмоционалдуу сапат берип турган. Спорттук иш-чара тууралуу үч саптан турган кыска жазуусу бар мини-фоторепортаж жанры дагы эле популярдуу болгон тарбиялык эссе жанры менен атаандаша баштады. Тез өнүгүп жаткан спорт журналистикасынын, ошондой эле 1920-1930-жылдардагы басма сөздүн сүйүктүү спорт түрлөрү футбол жана шахмат болуп саналган.

1920-1930-жылдардагыдай эле, басма сөз спорттук иш – чараларды гана чагылдырбастан, массалык спорттук мелдештердин уюштуруучусу катары кызмат кыла баштады. Жалпы союздук "Правда" гезитинин, "Советская Киргизия", "Советтик Кыргызстан" гезиттеринин байгелерине, "Комсомолец Киргизии" жана "Ленинчил Жаш" жаштар гезиттери өткөргөн мелдештерге белгилүү кросстор сөзсүз популярдуулукка ээ болуп, айрым гезиттердин байгесине коюлган эстафеталар жаз-жай мезгилинин расмий ачылышы деп эсептелинген [6].

1960-1980-жылдары Советтер Союзунда спорттук жашоонун тез өнүгүшү, дене тарбия жана спорттун материалдык-техникалык базасынын өсүшү, дене тарбия кадрларын жигердүү даярдоо, дене тарбия жана спортту жайылтуу милдеттерин мамлекеттик деңгээлде коюу спорттук журналистикага олуттуу таасирин тийгизди. Ал ушул жылдары жогорку кесиптик деңгээлге ээ болду, спорттук жарыялоолордун саны согушка чейинки жана согуш жылдарына салыштырмалуу кыйла көбөйдү. Спорт журналистикасынын тематикасы спорттун улуттук түрлөрүнө арналган материалдарды, калктын кеңири катмарына сергек жашоо мүнөзүн жана өзгөчө туризмди жайылтууга багытталган көптөгөн макалаларды жарыялоонун эсебинен олуттуу кеңейген.

1970-жылдардын ортосунда "Советская Киргизия" гезитинде эртең мененки көнүгүү жана өндүрүштүк гимнастика жөнүндө макалаларды камтыган "Дарыгердин кеңеши" деген жаңы рубриканын пайда болушу дене тарбия жана спорт темаларында жазган авторлордун чөйрөсүнүн толукталгандыгын айгинелейт – кесипкөй журналисттерге, спортчуларга, машыктыруучуларга эми медицина кызматкерлери кошулат. Спорттук басма сөздүн дагы бир өзгөчөлүгү, чеберчиликке жеткен спортчулардын өмүр баяны, машыгуулары жана жеңиштери тууралуу кызыктуу баяндамаларды жаратуу болгон.

Спорт тематикасын колдонуп, "Советская Киргизия" гезити союздук маанидеги жалпыга маалымдоо каражаттары сыяктуу эле окурмандын мекенчилдигин калыптандырат. Басылманын спорттук билдирүүлөрүндө советтик спортчулардын жетишкендиктери, Советтер Союзундагы дене тарбия жана спорттун массалуулугу баса белгиленет, бардык спорттук басылмаларда советтик спортчулар үчүн дене тарбия жана спорт бардык эмгекчилерге жеткиликтүү болгон өлкө үчүн сыймыктануу эле. Ошол эле учурда, гезит спорттук материалдар менен катар эл аралык саясий кырдаалды жана СССР менен батыш өлкөлөрүнүн, биринчи кезекте АКШнын ортосундагы "кансыз согушту" чагылдырып турган.

1980-жылдардын аягында футбол, шахмат, велоспорт, жеңил атлетика, бокс, күрөш, волейбол, баскетбол, туризм, альпинизм, суу спорту, гимнастика, парашют спортуна арналган туруктуу популярдуу материалдарга самбо күрөшү, каратэ, дзюдо сыяктуу спорттун түрлөрүн чагылдырган макалалар кошулат. "Советтик Кыргызстандын" беттеинен дене тарбия жана спорттогу "сенек болгон" жана бюрократиялык көрүнүштөрдү ашкерелеген сын материалдар да өз ордун тапкан. Мезгилге жараша гезит дагы форматын өзгөртүп, окурмандардын өтүнүчүнө карата дене тарбия жана спортко байланышкан олуттуу суроолорго адистер гезит бетинде жооп бере башташкан. 80-жылдардын аягындагы спорттук билдирүүлөрдүн принципиалдуу жаңы формасы-жумалык "Спортлото"оюнунун жыйынтыктарын жарыялоо эле. 1956-1990-жылдардагы спорттук журналистиканын материалдарынын жанрдык жана стилдик өзгөчөлүктөрүн талдоодон тышкары, "Советтик Кыргызстан" гезитинин спорттук рубрикаларынын графикалык жасалгаланышынын эволюциясы дагы өнүккөн.

Көз карандысыз Кыргызстандын басма сөздөрүндөгү дене тарбия жана спорт. Кыргызстан эгемендикке ээ болгондон кийин медиа-ландшафттын калыптануу процесси солгундаган. Кыргызстандын мамлекеттик эгемендикке ээ болушу массалык маалымат каражаттарына терс таасирин тийгизди. Кайра куруу жана андан кийинки мезгилде массалык маалымат каражаттарынын тез өнүгүшү анын туруктуулугун жана үзгүлтүксүз иштөөсүнө кепилдик берген жок. Басылмалардын эбегейсиз көп саны өзүнүн жашоосун токтоткон. Буга көбүнчө медиа тармагына салыктарды киргизүү жана көп сандаган оппозициялык басылмаларга каршы мамлекеттик бийлик тарабынан демилгеленген сот процесстери себеп болгон.

1980-жылдардын аягында гезит кызматкерлери партиядан эркиндикти жана көз карандысыздыкты сезип, басмалардын стилин жана формасын өзгөртө башташкан. Жалпыга маалымдоо каражаттарынын структуралык кайра түзүлүшү башталып, жумушка кабыл алуунун жана андагы иштөөнүн

эрежелери жана критерийлери өзгөрдү. Журналисттердин социалдык позициясында өзгөрүү байкалды. Жалпысынан жаңы басылмалардын толкунун саясатташкан гезиттер түздү. Маалымат чөйрөсүн улутташтыруу жана коммерциялаштыруу менен таблоиддук журналистиканын мурда белгисиз болгон көптөгөн түрлөрү журналистикага кирди. "Атактуулардын кыска доору, ачылыштар жана ашкерелөө доору, ММК менен керектөөчүлөрдүн ортосундагы укмуштуудай кызматташтык доору башталды" [7, 29 б.].

Кайра куруу жана айкындык журналистиканын эң сонун учурун белгиледи. Сын көбүнэсе басылмалардын беттеринин негизги мазмуну болуп калды. Тарыхтагы «актай тактар» ачыла баштады, чиновниктердин акчаны ысырап кылуулары, партиялык, комсомолдук уюмдардын чыныгы проблемалары жөнүндө кептер айтыла баштады. Бул процесстердин баары спорт журналистикасынын өнүгүшүнө таасирин тийгизди. 1980 – жылдардын аягы - 1990-жылдардын башында спорттук темадагы материалдардын, билдирүүлөрдүн эки түрү пайда болгон: спорттук окуялар жөнүндө маалыматтык эскертүүлөр жана республикадагы спорттун абалы жөнүндө сын макалалар, анда спорттук уюмдардын жетекчилиги, спортчулар, партиялык баалуулуктар жана мамилелер сынга алынган. Журналисттердин социалдык позициясы ачык-айкын боло баштады.

Дене тарбия багытындагы карама-каршылыктар спорттук тематикага дагы таасирин тийгизген. Чоң спортту өнүктүрүү жана чемпиондорду даярдоо саясаты сынга алынып, журналисттик багыт ден соолукту чыңдоо жана массалык дене тарбияга бурулду. 1990-жылдардын башында Кыргызстанда көптөгөн жаңы басылмалар пайда болгон. Жалпысынан, алардын бардыгы саясий же жарнамалык мүнөздө болушкан. Республиканын эгемендүүлүк мезгилинде орус тилинде бир нече спорттук басылмалар чыккан. 1995-жылы "Спорт-Экспресс" гезитинин бир нече саны жарык көргөн, бир нече жылдардан кийин "Футбол" жана "Спортивный Кыргызстан" гезиттери жарык көргөн. 1996-жылдан баштап, туризм жана спорт министрлиги бир нече жылы "Спорт”, “Туризм" деген ведомстволук гезитин чыгарып турган.

Орус тилинде башка адистештирилген спорттук басылмалар 2009-жылга чейин чыккан эмес. Ошол жылы «Health Life» ("сергек жашоо") жылмакай журналынын бир нече саны жарык көрүп, 2010-жылдан баштап ""Sport.kg" Спортивный Кыргызстан" гезити жаңы редакциясында чыга баштайт. Ал эми коомдук-саясий басылмаларга келсек, ар бир гезитте спорттук рубрика же спорттук баракча болгон. Көңүл ачуучу гезиттер ошондой эле спорт жөнүндөгү материалдарды жарыялашкан, бирок алар дайыма эле өзүнчө спорттук рубрикада басылган эмес. Жергиликтүү окурмандар орусиялык "Теннис",

"Футбол", "Хоккей" сыяктуу жалмакай журналдарга жазылып, үзгүлтүксүз окуп келишет. Кыргызстанга ден соолукту чыңдоо тууралуу орусиялык жылмакай басылмалар байма-бай келип турат, аларда дарылоо дене тарбиясы жөнүндө материалдар камтылган: «Shape», «Fitness Life», "Аялдардын ден соолугу", "Ден соолук", "Туура арыктаңыз", "Сергек жашоо образы", "Дарылоо жарчысы" жана "Дене тарбия жана спорт", "Дене тарбия: тарбия, билим берүү, Машыгуу", "Дене тарбиянын теориясы жана практикасы", "Мектептеги дене тарбия" деген аталыштагы гезиттер. Жума сайын чыккан «Sport Review гезити Казакстандан үзгүлтүксүз келип турат.

1980-жылдардын аягында жана 1990-жылдардын башында ден соолукту чыңдоочу дене тарбияны массалык түрдө чагылдыруу тенденциясынын болгонуна карабастан, 1990-жылдардын ортосунан баштап бардык мезгилдүү басма сөздө спорт темасы туруктуу түптөлгөн. Коомдук-саясий жана оюн-зоок басылмаларында эреже катары, спорттук бөлүм же спорт баракчасы болот. Мындай басылмалардын мисалдары катары республикалык "Слово Кыргызстана" гезити (ал өз жолун советтик "Батрацкая правда", кийин Дыйкан жолу", андан кийин "Советская Киргизия", ал эми 1991 – жылдан "Слово Кыргызстана" гезити катары баштаган), "Вечерний Бишкек" – эң чоң тираждагы популярдуу шаардык гезит, "МСН Суббота" жеке шаардык гезити, "Московский Комсомолецти" атасак болот. Кыргызстандагы Орусиялык басылмасынын өкүлү катары «Gloss» жалмакай журналы жана «Diesel» он-лайн басмасы (республикалык форум), адистештирилген он-лайн басмасы "Sport.kg" ж.б. бар. Бул тандоо Кыргызстандагы спорт журналистикасына тиешеси бар басылмалардын толук спектрин сунуштоого мүмкүндүк берет.

2000-жылдары Кыргызстандын спорт журналистикасында дүйнөлүк журналистикадагыдай эле электрондук жалпыга маалымдоо каражаттары (кабелдик телекөрсөтүү, Интернет) өзгөчө орунду ээлегендигин белгилей кетүүбүз керек. Дал ошолордун аркасы менен, биринчи кезекте, кыргызстандык окурман негизги спорттук окуялар жана алардын жыйынтыктары жөнүндө жер шарынын каалаган жеринен заматта кабардар болуп турат.

Бул макаланын контекстинде изилдөөнүн негизги натыйжалары болуп төмөнкүлөр саналат: илимий адабияттардагы жана массалык маалымат каражаттарындагы спорттук комуникацияны изилдөөдөгү негизги илимий түшүнүктөрдүн кыскача анализи; постсоветтик Кыргызстанда мамлекеттик курулуштун шарттарында спорт коммуникациясынын өзгөчөлүгүнүн генезисинин жана андан аркы өнүгүшүнүн интерпретациясы.

Жыйынтык. Макаланын соңунда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жалпы жыйынтыктары чыгарылып, Кыргыз спорт коммуникациясынын системалуу

мүнөзү, анын өзгөчөлүктөрү, көйгөйлөрү жана өнүгүү келечеги тууралуу тыянактар чыгарылды.

1. Кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүү жана өлкөдө спорттук кыймылды өнүктүрүү спорттук коммуникацияны өнүктүрүүнүн негизги этаптарын мезгилдештирүүдө аныктоочу факторлор болуп калды, аны төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот: 1) 1917-1955 – жж.; 2) 1956-1990-жж.; 3) 1991-ж. - азыркы учур;
2. Кыргызстандагы спорттук журналистиканын башаты 1935-ж. деп белгиленип, ушул мезгилден тартып, мелдештердин, ар кандай спорттук иш-чаралардын жүрүшү тууралуу маалыматтар, спорттук календарлар массалык-маалымат каражаттарында байма-бай жарыяланып турду;
3. Согуш алдында б.а. 1938-жылы "Советтик Кыргызстан" гезитинде "Спорт жаңылыктары" рубрикасынын пайда болушу, спорттун коомдук мамилелердин курамында өзүнчө институт катары өзүнүн ордун бекемдеди;
4. Согуш жылдарында спорт журналистикасы жарандарды аскердик-дене тарбиялык даярдоону пропагандалоо, патриоттук духту, душманды жек көрүүнү, Мекенди коргоо үчүн эрдиктерге даярдыкты тарбиялоо маселелерин чечкен;
5. Республикада дене тарбия жана спортту өнүктүрүүгө 1955-жылы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия институтунун түзүлүшү жаңы дем берди;
6. Республиканын эгемендүүлүк мезгилинде орус тилинде бир нече спорттук басылмалар чыккан. Алардын ичинен 1995-жылы Кыргызстанда "Спорт-Экспресс" газетасынын бир нече номери Кыргызстанда чыккан. Бир нече жылдардан кийин «Футбол» и «Спортивный Кыргызстан» деген басылмалар чыга баштаган. Ал эми 2009-жылы «Health Life» («Здоровая жизнь») журналы жана 2010 – жылы «Sport.kg» газетасы чыга баштаган.
7. Учурда өлкөдөгү спорттук коммуникация интернетте эң көп чагылдырылат. Спорттун айрым түрлөрү боюнча сайттар иштеп жатат, республикадагы спорттун айрым түрлөрүнүн абалы жөнүндө "Sport.kg", Sport.gov.kg, Olympic.kg, Спорт Акипресс ж.б. сайттарынан кеңири маалымат ала алабаз.

Адабияттар тизмеси:

1. Кыргыз Республикасынын дене тарбия жана спорт жөнүндө мыйзам. - «Эркин Тоо» газеты, 2000. - №11-12, 2 февраль.
2. Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө концепцияны бекитүү тууралуу», 24-июль 2021- жыл, ПЖ №313.

3. Михайлов С. А., Мостов А. Г. *Спортивная журналистика: учеб. пособие*. - СПб: Изд-во В. А. Михайлова, 2005. - С. 65-70.
4. Шаймергенова Т. А. Развитие периодической печати Кыргызстана и ее роль в период социалистических преобразований (1924–1937 гг.). - Бишкек: БГУ, 2008. - С. 15-17.
5. Саралаев М. К., Азизбаев С. С. История физической культуры и спорта в Кыргызской Республике: учеб. пособие. - Бишкек, 2002. - С. 82.
6. Эстафета весны // Советская Киргизия. - 1960. - №87, 12 апрель.
7. Ибраева Г. К., Куликова С. В. История развития и современное состояние СМИ в Кыргызстане: результаты исследования. - Бишкек: Изд-во «Салам», 2002. - С. 29.
8. Кудайбергенов К. С. Дене тарбия жана спорттун теориясы. – Бишкек: Илим, 2010.
9. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 2008.
10. Починкин А. В. Экономика физической культуры и спорта. – М.: Советский спорт, 2012.
11. Назаров А. Н. Современные проблемы развития физической культуры и спорта // Теория и практика физической культуры. – 2015. – №3. – С. 12–15.

УДК: 37.091:796.015.3

"ТОГУЗ КОРГООЛ" ОЮНУ АРКЫЛУУ ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА СПОРТ БАКАЛАВРЛАРЫНЫН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Манашева К.П.,
Б.Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик
дене тарбия жана спорт академиясынын
п.и.к., машыктыруучулук факультеттин деканы,
e-mail: sport_akadem@mail.ru
Исакова Ж.Ж.,
Б.Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик
дене тарбия жана спорт академиясынын
п.и.к., доценттин м.а., педагогика, психология,
дене тарбиянын тарыхы кафедрасынын башчысы,
e-mail: malinka.75@bk.ru

Аннотация. Бул макалада авторлор дене тарбия мугалимдеринин адистик компетенттүүлүгүн тогуз коргоол боюнча калыптандыруунун эксперименттик натыйжаларын талдап чыгышкан. Педагогикалык эксперименттин алкагында болочок дене тарбия мугалимдерине тогуз коргоол дисциплинасын окутуунун учурдагы абалы такталган (аныктоочу этап) жана алардын кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу максатында авторлор тарабынан иштелип чыккан негизги-адистик окутуу программасынын натыйжалуулугу текшерилген (калыптандыруучу этап). Учурда колдонулуп келе жаткан окуу куралдар жана каражаттар, тилекке каршы, педагогикалык багытта начар иштелип чыкканы, тогуз коргоол дисциплинасын окутууда студенттердин жеке өзгөчөлүктөрүн жана мугалимдик кесиптин ар кырдуу аспектилерин эске албай жазылгандыгы менен айырмаланат жана убакыт факторунун таасирине байланыштуу билим берүүдөгү күтүлүүчү натыйжага, кесиптик компетенттүүлүктүн турлөрүн калыптандырууга көңүл бурбайт. Биздин көз карашыбызда, аталган окуу куралдар жана методикалык пособиелер студентердин өз алдынча иштөө системасын жана ага карата коюлуучу педагогикалык талаптард толук кандуу эске албайт.

Негиздөөчү сөздөр: Педагогикалык эксперимент, аныктоочу этап, калыптандыруучу этап, тогуз коргоол, компетенттүүлүк, адистер, мугалимдер, дене тарбия, студент, окутуу программасы

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БАКАЛАВРОВ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ И СПОРТУ ПОСРЕДСТВОМ ИГРЫ В “ТОГУЗ КОРГООЛ”

Манашева К.П.,
к.п.н., декан тренерского факультета,
Кыргызская государственная академия
физического воспитания и спорта

им. Б.Турусбекова,
e-mail: sport_akadem@mail.ru
Исакова Ж.Ж.,
к.п.н., и.о.доцента, зав.кафедрой педагогики,
психологии, истории физической культуры,
Кыргызская государственная академия
физического воспитания и спорта
им. Б.Турусбекова, e-mail: malinka.75@bk.ru

Аннотация. В данной статье авторы проанализировали экспериментальные результаты формирования профессиональной компетентности учителей физического воспитания по девяти направлениям. В рамках педагогического эксперимента выяснено современное состояние преподавания девяти дисциплин физического воспитания будущим учителям физической культуры (определяющий этап) и оценена эффективность разработанной авторами программы подготовки по основной специальности в целях формирования их профессиональной компетентности. проверенный (формирующий этап). Используемые в настоящее время учебные пособия и средства, к сожалению, слабо развиты в педагогическом направлении, они написаны без учета индивидуальных особенностей учащихся и различных сторон педагогической профессии при преподавании девяти защитных дисциплин, а также из-за влияния фактору времени, ожидаемому результату в образовании, формированию видов профессиональной компетентности не уделяется внимание. На наш взгляд, упомянутые учебники и методические пособия не в полной мере учитывают систему самостоятельной работы студентов и педагогические требования к ней.

Ключевые слова. Педагогический эксперимент, определяющий этап, формирующий этап, девять защит, компетентность, специалисты, преподаватели, физическое воспитание, студент, программа обучения

DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCIES OF BACHELORS IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS THROUGH THE GAME "TOGUZ KORGOOL"

Manasheva K.P.,
PhD, Dean of the Faculty of Coaching
of B.Turusbekov Kyrgyz State Academy
of Physical Education and Sports,
e-mail: sport_akadem@mail.ru
Isakova Zh.Zh.,
PhD, Acting Associate Professor,
Head of the Department of Pedagogy,
Psychology and Physical Education
of B.Turusbekov Kyrgyz State Academy,
e-mail: malinka.75@bk.ru

Abstract. In this article, the authors analyzed the experimental results of the formation of professional competence of physical education teachers in Toguz korgool. As part of the pedagogical experiment, the current state of teaching Toguz korgool of physical education to future physical education teachers (the defining stage) was clarified and the effectiveness of the training program developed by the authors in the main specialty in order to form their professional competence was assessed tested (formative stage). The currently used teaching aids and tools, unfortunately, are poorly developed in the pedagogical direction, they are written without taking into account the individual characteristics of students and various aspects of the teaching profession when teaching nine defense disciplines, and also due to the influence of the time factor, the expected result in education, the formation of types of professional competence, no attention is paid. In our opinion, the mentioned textbooks and methodological manuals do not fully take into account the system of independent work of students and pedagogical requirements for it.

Keywords. Pedagogical experiment, determining stage, formative stage, Toguz korgool, competence, specialists, teachers, physical education, student, training program

Болочок дене тарбия мугалимдерине “Тогуз коргоол” дисциплинасын окутуунун учурдагы абалы тактaлды жана алардын кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу максатында авторлор тарабынан иштелип чыккан негизги-адистик окутуу программасынын натыйжалуулугу текшерилди**.** Учурда колдонулуп келе жаткан окуу куралдар жана каражаттар, тилекке каршы, педагогикалык багытта начар иштелип чыкканы, “Тогуз коргоол” дисциплинасын окутууда студенттердин жеке өзгөчөлүктөрүн жана мугалимдик кесиптин ар кырдуу аспектилерин эске албай жазылгандыгы менен айырмаланат жана убакыт факторунун таасирине байланыштуу билим берүүдөгү күтүлүүчү натыйжага, кесиптик компетенттүүлүктүн турлөрүн калыптандырууга көңүл бурбайт. Биздин көз карашыбызда, аталган окуу куралдар жана методикалык пособиелер студентердин өз алдынча иштөө системасын жана ага карата коюлуучу педагогикалык талаптард толук кандуу эске алынбайт [2].

Тогуз коргоол боюнча адистештирилип окуган студенттерге карата байкоо жүргүзүү жана аңгемелешүү айрым студенттердин “Тогуз коргоол” оюну боюнча түшүнүгү тайкы экендигин, анын себеби жалпы орто билим берүү уюмдарында тогуз коргоолдун жетиштүү деңгээлде жайылтылбаганы менен байланышта кароо зарылдыгын бышыктады. Ошону менен бирге, студенттердин, болочок дене тарбия мугалими катары ой-жүгүртүүсү,

аргументтүү сүйлөө речи начар, кесиптик түшүнүктөрү, теориялык жана практикалык көз-караштары калыптана электиги да аныкталды.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы иретинде учурдагы кырдаалга карата эки жагдайдын олуттуулугун белгилейбиз.

1. Педагогика багытында окуган студенттин болочок дене тарбия мугалими катары адистик компетенттүүлүгү, тогуз коргоол дисциплинасынын окуу материалдарынын мисалында, начар деңгээлде калыптанат. Анын негизги себептери болуп окутууга сунушталган курстун дедуктивдүүлүгү, айрым учурларда кесиптик түшүнүктөр концептуалдуулук негизде чечмеленбегени, болочок кесиптин дидактикалык багытталышынын практикалык мааниси ачылбай окутулушу, дене тарбия багытындагы студенттердин өзгөчөлүктөрү эске алынбагандыгы менен байланыштуу.

2. Дене тарбия багытында билим алган студенттердин адистик компетенттүүлүгүн “Тогуз коргоол” дисциплинасын окутуу мазмунун жана дидактикалык материалдарын жакшыртуу зарылдыгы олуттуу проблема болуп саналат. Тийиштүү процесстин эффективдүүлүгүн жогорулатуу жаңы мазмунду, окутуу методдорун жакшыртуу, өзгөчө заманбап окутуу технологияларын кенири жайылтуу жана окутуу-машыктыруу процессин студенттердин окуу жетишкендиктерин системдүү баалоо жана күтүлүүчү натыйжаларга багыттап жүргүзүүнү талап кылат.

Теориялык билимдерди өздөштүрүү компетенциялары тогуз коргоол менен адистештирилип окуган студенттердин жалпы жана атайын профилдик дисциплиналарды өздөштүүрүүдөгү окуу жетишкендиктеринин сапаттык көрсөткүчтөрү 1-таблицада берилди. Таблицадагы маалыматтарга таянып тогуз коргоолчулардын жалпы профилдик дисциплинаны ордочуларга караганда жакшы өздөштүргөнүн белгилейбиз (1-сүрөт). Тийиштүү окуу жетишкендиктердин сапаттык көрсөткүчтөрүнүн (беш жана төрт деген баалардын көлөмү) пайыздык катышы 40:36 иретинде орун алды (2-сүрөт). Биздин оюбузча, мындай натыйжа тогуз коргоол оюнуна мүнөздүү интеллектуалдык билимдердин салымынын чоңдугу, ага байланыштуу, алдын ала орун алган даярдыктын шарапаты менен камсыздалды. Ал эми адистик профилдик билим берүүчү дисциплинадагы сапаттык көрсөткүчтөр бирдей деңгээлде орун алгандыгын (72-70 % чегинде) байкоого болот. Бирок, жалпы профилдик дисциплинадагы окуу жетишкендиктерге караганда алардын бир топ жогору (айырма 32-36 % чейин) экендиги тастыкталды. Биздин оюбузча, мындай жагдай жалпы профилдик дисциплинаны окутуудагы академияда топтолгон көп жылдык тажрыйба, студенттерге карата коюлуучу талаптардын, эреже катары, бийик болушу менен түшүндүрүлөт.

Экспериментке катышкан студенттердин жалпы жана атайын профилдик дисциплиналар боюнча окуу жетишкендиктеринин сапаттык көрсөткүчтөрү (% менен)

1- Таблица

	Окуу группалары	Баалар		
		Беш жана төрт	Үч	Эки
	Жалпы профилдик дисциплина “Дене тарбия теориясы жана методикасы”			
1	ЭТ (тогуз коргоолчулар)	40	52	8
2	КТ (ордочулар)	36	53	11
	Атайын профилдик дисциплина “Тогуз коргоолдун теориясы жана методикасы” жана “Ордо оюнунун теориясы жана методикасы”			
1	ЭТ (тогуз коргоолчулар)	72	28	0
2	КТ (ордочулар)	70	30	0

Мындай пикирди жалпы профилдик дисциплинаны өздөштүрүүдөгү “канааттандыраарлык эмес” деген баалардын (8-11 пайызга чейин) орун алышы, ал эми профилдик дисциплинаны окууда канааттандыраарлык эмес деген баалардын коюлбай келүү практикасы бышыктайт.

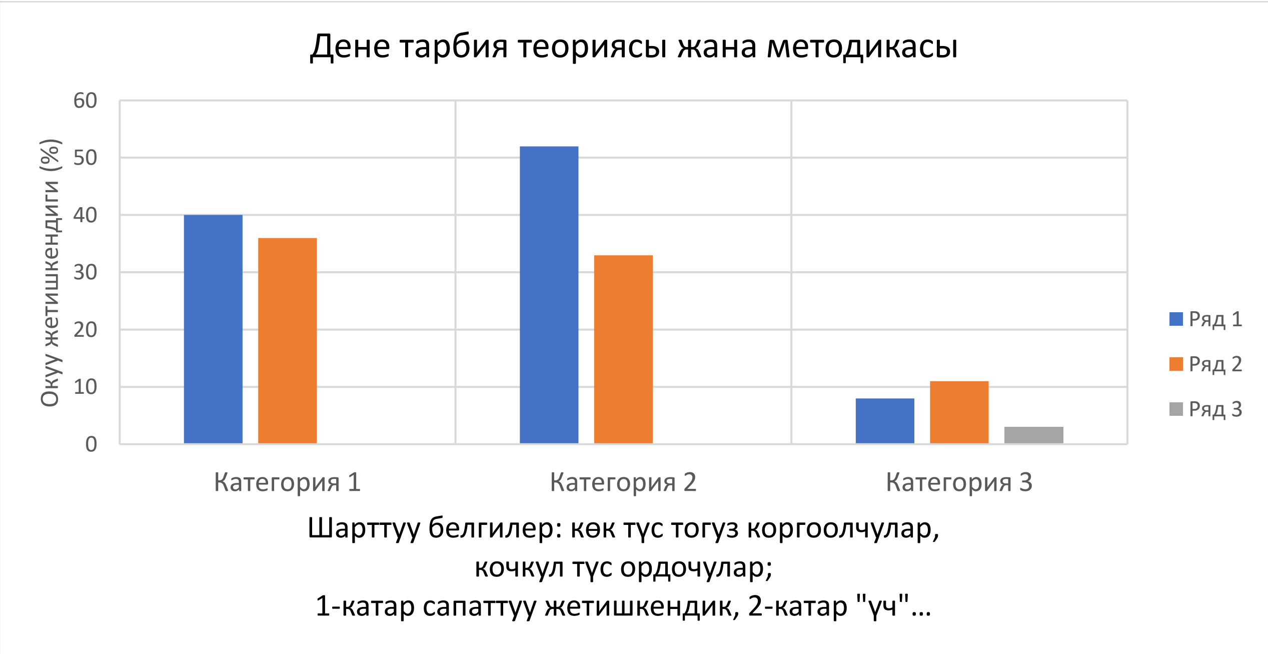

1-сүрөт. Жалпы профилдик дисциплина боюнча экспериментке катышкан студенттердин окуу жетишкендиктеринин гистограммасы.

Профилдик дисциплинаны окутууда колдонулган жаңы ыкмалар тогуз коргоол боюнча адистешип экспериментке катышкан студенттердин окуу жетишкендиктеринин олуттуу жогорулашын камсыз кылды. Бул өңүттө олуттуу ролду оюн ойноо учурунда тактайда орун алган жагдайларды ар тараптуу түшүндүрүү жана студенттерди тогуз коргоол оюнун жазуу ыкмаларына үйрөтүүгө басым жасоо ойноду. Мурда орун алып келген тажрыйбадан айырмаланып тактайда орун алган жагдай (позиция) диаграмма иретинде окутулуп үйрөтүлдү (3-сүрөт) жана жакшы натыйжаларга жетишүү менен коштолду.

2-сүрөт. Атайын профилдик дисциплина боюнча студенттердин окуу жетишкендиктеринин гистограммасы.

Кара жагы

Коргоолдор Үйлөрдүн катар саны

9	8	7	6	5	4	3	2	1
9	9	9	9	9	9	9	9	9
Кара жагынын казаны					Ак жагынын казаны			
9	9	9	9	9	9	9	9	9
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Үйлөрдүн катар саны Коргоолдор

Ак жагы

3-сүрөт. Тогуз коргоол оюнунда тактайда орун алган жагдайдын (позициянын) диаграммасы

Тогуз коргоол оюнун жаза билүү компетенциясын калыптандырууда төмөндөгү жагдайлар жана ыкмалар колдонулду. Тогуз коргоол тактасында ар бир үйдүн номерлениши, тийиштүү номерлер оюнду жазып алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ кылып, аны анализдөөнү жеңилдетти. Теориялык өңүттө жазуу ыкмасын кеңири колдонуу студенттердин таанып-билүү ишмердүүлүгүндө кеңири колдонулган негизги ой-жүгүртүү түшүнүктөрүн түптөөдү. Тарыхый өңүттөн алганда такталардагы номерлөөнүн орун албагандыгы ата–бабаларыбыздын оюн ойноо чеберчилигинде кандай ыкмалар жана амалдар басымдуулук кылып келгени жөнүндөгү маалыматтын чектелүү экендигин тастыктады. Ага байланыштуу, тогуз коргоол оюнун жазуу ыкмаларын болочок дене тарбия мугалимдерине үйрөтүү маанилүү деп эсептелди. Окутуу процессинде тогуз коргоол оюнун жазуунун 3 түрүн өздөштүрүү орун алды. Алар тогуз коргоол оюнун толук жазуу, кыскартып жазуу жана ылдам-кыска жазуу ыкмалары катары үйрөтүлдү. Оюн ойноо партияларын жазууда төмөнкүдөй шарттуу белгилерди колдондук (3 - таблица).

2 -Таблица

Тогуз коргоол оюнун жазуудагы шарттуу белгилер

Белги	Түшүн-дүрмө	Белги	Түшүн-дүрмө	Белги	Түшүн-дүрмө
-	Жөнөкөйж үрүш	!	Күчтүү жүрүш	??	Өтө начар жүрүш
:	Натый-жалуу жүрүш	!!	Өтө күчтүү жүрүш	!?	Изилден-беген жүрүш
х	Туз белгиси	?	Начар жүрүш	=	Тең чыгууну сунуш кылуу

Тогуз коргоол оюнун жазуу ыкмаларына үйрөтүү оюн ойноо учурунда орун алган каталыктардын орчундуу, негизги, башкы жана типтүү түрлөрүн аныктоо, алардын оюндун жүрүшүнө тийгизген таасирин белгилөө жана каталыктардын алдын алуу (жоюу) тартибин кеңири түшүндүрүү менен коштолду. Тийиштүү талдоолор студенттер менен биргеликте жүргүзүлдү. Талдоолорду сапаттуу жүргүзүү максатында тогуз коргоол ойноо учурунда орун алуучу каталыктардын мүнөзүн баалоо тартиби иштелип чыкты жана эксперимент учурунда колдонулду (3 - таблица).

3-Таблица

Тогуз коргоол оюнунда кездешүүчү каталыктардын мүнөзүн баалоо тартиби

№/ к\к	Каталыктардын мүнөзү	Балл
1.	Тогуз коргоол ойноо амалдарын билет жана аларды кынтыксыз аткарат.	10

2.	Тогуз коргоол ойноо амалдарын билет, аткарууга далалат кылат, бирок **орчундуу** катага жол берет.	8
3.	Тогуз коргоол ойноо амалдарын билет, аткарууга далалат кылат, бирок **негизги** катага жол берет.	6
4.	Тогуз коргоол ойноо амалдарын билет, аткарууга далалат кылат, бирок **башкы** катага жол берет.	4
5.	Тогуз коргоол ойноо амалдарын билет, аткарууга далалат кылат, бирок **типтүү** катага жол берет	2

Каталыктарды баалоо ыкмасын колдонуу экспериментке катышкан студенттердин тогуз коргоолду ойноодо кетирүүчү каталыктарын олуттуу кыскарышына алып келди. Топтолгон маалыматтарга таянып, тогуз коргоол ойноо амалдарын кынтыксыз аткарган студенттердин курамы эксперименттин башында кездешпегенин, ал эми аягында ар бир экинчи студент кынтыксыз аткаруу менен байланышкан күтүлүүчү натыйжаны камсыз кыла баштаганын белгилейбиз. Ал эми эксперименттин башында орун алган каталыктардын структурасына кайрылып алардын эксперименттин аягында олуттуу өзгөрүүлөр менен коштолгонун тастыктайбыз. Натыйжада, орчундуу каталардын көлөмү – 40% тен 23% ке, негизги каталардын көлөмү – 30% тен 15% ке, башкы каталардын көлөмү – 25% тен 8% ке жана типтүү каталардын көлөмү – 5% тен 4% ке чейин төмөндөдү (4-сүрөт) жана биз сунуштаган окутуу программасынын натыйжалуулугун көрсөттү.

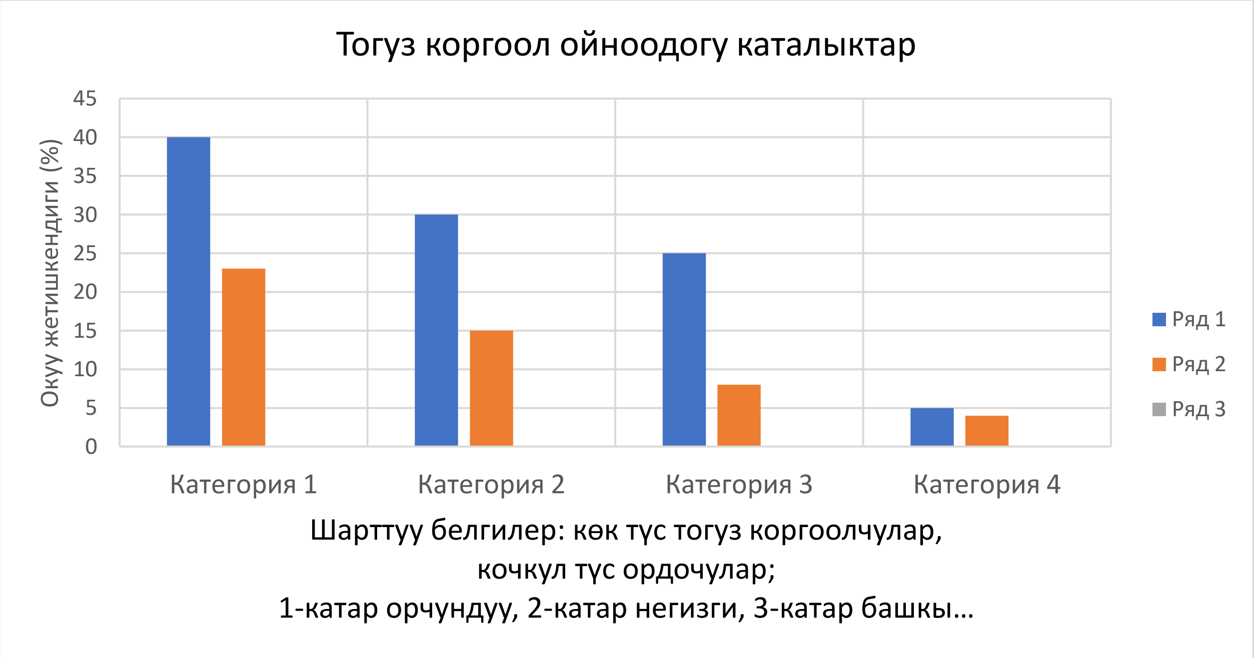

4-сүрөт. Тогуз коргоол ойноодогу каталыктардын эксперименттин башталышында жана аягында орун алуу гистограммасы

Жогоруда белгиленген ыкмаларды колдонуп окутуу педагогикалык эксперименттин адистик компетенттүүлүктү калыптандыруу натыйжалуулугун

жогорулатты. Анткени, болочок дене тарбия мугалимдердин ар бир ойнолгон партияны талдоо, олуттуу роль ойногон ыкмаларды жана айла-амалдарды анализдөө, ойнолгон партиянын сырын ачуу компетенцияларын калыптандырып, оюнчуну спорттук мелдештерге сапаттуу даярдоо келечегин кеңейтти. Ага байланыштуу, окуу материалдарын мерчемдөө учурунда тийиштүү маалыматтарды студенттердин кабыл алуу өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтыруу аракеттери көрүлдү, тийешелүү учурда кесиптик педагогикалык түшүнүктөрүн генезиси берилди, реалдуу турмуштан келтирилген мисалдар менен коштолду жана алынган билимдерди текшерүүдө изденүүчү тарабынан иштелип чыккан суроолор, экзамендик билеттер, контролдук иштердин жыйнагы жана компьютердик тест программасы колдонулду.

Төмөнкүдө сунуштаган окутуу технологиялардын башкы өзгөчөлүгү катары аларды колдонуудагы дидактикалык максаттардын ар түрдүүлүгүн белгилейбиз. Башкача айтканда, электрондук окуу куралдар, интерактивдүү такта жана компьютер демонстрациялык-көрсөтмөлүүлүк роль аткарып, студенттерге тогуз коргоолду окуп-үйрөнүүгө, өткөн материалдарды кайталоого, бышыктоого, окулуп жаткан же окулуп бүткөн кесиптик компетенттүүлүккө байланыштуу педагогикалык билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү жалпылоого мүмкүндүк берди. Ошол эле мезгилде, студенттерге практикалык иш-аракеттерди өз алдынча текшерүү мүмкүнчүлүгүнө да ээ кылды.

Жыйынтыгында болочок дене тарбия мугалимдердин тогуз коргоол боюнча адистик компетенттүүлүгүн маңызын окуп-үйрөнүүдө ар бир студенттин мүмкүнчүлүгүнө жараша жүргүзүү, ушундан улам, окуу процессин уюштурууда төмөнкү жагдайларды эске алуу зарылдыгын бышыктады:

- коюлган максатка ылайык заманбап окутуу жана баалоо технологияларынын жардамы менен жаңы билимдерге, билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болуу, аларды кайталоо, бышыктоо, өзүн-өзү текшерүү ишмердүүлүктөрүн уюштурулуу;
- “Тогуз коргоолдун теориясы жана методикасы” дисциплинасынын мазмунун жалпы профилдик “Дене тарбиянын теориясы жана методикасы” дисциплинасы менен дисциплиналар аралык байланыштын талаптарын эске алып калыптандыруу;
- тогуз коргоол боюнча өткөрүлүүчү сабактарды үйрөнүүчү, же болбосо окутуучу сабак иретинде эмес, болочок дене тарбия мугалиминин кесиптин компетенттүүлүгүн калыптандыруучу сабак иретинде өткөрүүгө умтулуу;
- сабак өтүү учурунда ар бир студенттин болочок дене тарбия мугалими катары кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу максатында өз алдынча

иштөөсүнө, практикалык көнүгүүлөрдүн мазмуну педагогикалык багытында болушуна көнүл буруу.

Адабияттар тизмеси:

1. Айдаркулов К. "Тогуз коргоол" - байыркы көчмөндөрдүн көөнөрбөс эстелиги // Кыргызстан маданияты. - Бишкек, 1986. - №50.- С. 11-14.
2. Асипова Н. А. Компетентностный подход к подготовке педагогических кадров // Вестник ОшГУ. -Ош, 2006. - №1-2. - С. 184-188.
3. Асипова Н. А. Проблемы формирования профессиональной компетентности будущих педагогов // Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин коомдук илимдер журналы. - Бишкек, 2006. - С. 226-234.
4. Дюшеева Н. К. Психолого-педагогические основы профессионально-личностного формирования будущего учителя в вузе: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.01. - Бишкек, 2009. - 43 с.
5. Кийзбаев М. С. Тогуз коргоол: окуу китеби. - Бишкек, 2012. - 210 с.
6. Мамытов А. Жаны формациядагы мугалимдерди компетенттүүлүктүн негизинде даярдоо // Известия КАО. - Бишкек, 2013. - №3 (27). - С. 14-17.
7. Сияев Т. М. Азыркы мезгилдин мугалиминин профессионалдык компетенттүүлүгү: мотив компоненти // Материалы международной научно-практической конференции: «Наследие просветителей в культуре, образовании и их влияние на современность». - КГУ имени И. Арабаева, Бишкек, 2012. - С. 20-23.
8. Чылымов А. Тогуз коргоол оюнунун ЮНЕСКОго катталышы – жашоодогу кыялымдын орундалганы [Электронная версия] // Арыба газетасы, 28 июнь, 2024. – URL: https://aryba.kg/sport/12230-abdisalim-chylymov-toguz-korgool-ojunu-juneskogo-katt

УДК:502.131.1:316.334.55(575.2)

АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО – УЛУТТУК ЭКОЛОГИЯЛЫК АҢ-СЕЗИМДИ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЖАНА ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН СТРАТЕГИЯЛЫК ФАКТОРУ

Карабалаева Салтанат Болотовна,
окуу-административдик иштери боюнча проректору, Жеке менчик билим берүү мекемеси Окуу-илимий-өндүрүштүк комплекси «МУК»,
e-mail: sbk8585@mail.ru
Айылчыева Асема Улукбековна,
«Философия» кафедрасынын адиси,
Жеке менчик билим берүү мекемеси
Окуу-илимий-өндүрүштүк комплекси «МУК»,
e-mail: aasemsam@gmail.com

Аннотация. Макалада айлана-чөйрөнү коргоо улуттук экологиялык аң-сезимди калыптандыруунун жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуунун стратегиялык фактору катары каралат. Экосистемалардын абалы менен коомдун социалдык-экономикалык туруктуулугунун, калктын жашоо сапатынын ортосундагы өз ара байланыш илимий негизде талданат. Кыргызстандын жаратылыштык-географиялык өзгөчөлүктөрү, табигый ресурстарды рационалдуу пайдалануу, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо, кайра жаралуучу энергия булактарын өнүктүрүү жана экологиялык саясатты өркүндөтүү маселелери өзгөчө белгиленет. Ошондой эле улуттук маданий-философиялык мурастын, айрыкча Манас эпосундагы идеялардын экологиялык жоопкерчиликти жана туруктуу дүйнөтаанымды калыптандыруудагы ролу ачып көрсөтүлөт. Макалада туруктуу өнүгүүгө жетишүү үчүн мамлекеттик саясатты, билим берүүнү, илимди жана коомдук демилгелерди интеграциялоонун зарылдыгы негизделет.

Негиздөөчү сөздөр: айлана-чөйрөнү коргоо, экологиялык аң-сезим, туруктуу өнүгүү, экологиялык саясат, рационалдуу жаратылыш пайдалануу, биологиялык ар түрдүүлүк, кайра жаралуучу энергия, экологиялык билим берүү, улуттук баалуулуктар, Кыргызстан.

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Карабалаева Салтанат Болотовна,
Проректор по учебно-административной работе,
НОУ УНПК «МУК», e-mail: sbk8585@mail.ru
Айылчыева Асема Улукбековна,
Специалист кафедры “Философия”,
НОУ УНПК «МУК», e-mail: aasemsam@gmail.com

Аннотация.В статье рассматривается охрана окружающей среды как стратегический фактор формирования национального экологического сознания и обеспечения устойчивого развития. Обосновывается взаимосвязь между состоянием экосистем, социально-экономической стабильностью и качеством жизни населения. Особое внимание уделяется природно-географическим особенностям Кыргызстана, вопросам рационального использования природных ресурсов, сохранения биоразнообразия, развития возобновляемых источников энергии и совершенствования экологической политики. Подчеркивается роль культурно-философского наследия кыргызского народа, в частности эпоса Манас, в формировании экологической ответственности и устойчивого национального мировоззрения. Делается вывод о необходимости комплексного подхода, объединяющего государственную политику, образование, науку и общественные инициативы в целях достижения устойчивого развития.

Ключевые слова: охрана окружающей среды, экологическое сознание, устойчивое развитие, экологическая политика, рациональное природопользование, биоразнообразие, возобновляемые источники энергии, экологическое образование, национальные ценности, Кыргызстан.

ENVIRONMENTAL PROTECTION AS A STRATEGIC FACTOR IN THE FORMATION OF NATIONAL ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS AND ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Karabalaeva Saltanat Bolotovna,
Vice-Rector for Academic and Administrative Affairs, Private Educational Institution Educational Scientific Industrial Complex “MUK”,
e-mail: sbk8585@mail.ru
Aiylchieva Asema Ulukbekovna,
Specialist of the Department of Philosophy, Private Educational Institution Educational ScientificIndustrial Complex “MUK”,
e-mail: aasemsam@gmail.com

Abstract. This article examines environmental protection as a strategic factor in the formation of national environmental consciousness and the achievement of sustainable development. It analyzes the interconnection between ecosystem stability, socio-economic sustainability, and quality of life. Special attention is given to the natural and geographical features of Kyrgyzstan, rational use of natural resources, biodiversity conservation, development of renewable energy sources, and improvement of environmental policy. The study also highlights the role of national cultural and philosophical heritage, particularly the ideas reflected in the epic Manas, in fostering environmental responsibility and a sustainable worldview. The

paper substantiates the need for an integrated approach that combines state policy, education, science, and public initiatives to achieve sustainable development goals.

Keywords: environmental protection, environmental consciousness, sustainable development, environmental policy, rational use of natural resources, biodiversity conservation, renewable energy, environmental education, national values, Kyrgyzstan.

Айлана-чөйрө – бул адамзаттын жашоо чөйрөсү гана эмес, ошондой эле коомдун экономикалык, социалдык, маданий жана саясий өнүгүүсүнүн фундаменталдык булагы болуп эсептелет. Табияттын туруктуулугу жеке адамдардын ден-соолугу жана коопсуздугу үчүн гана эмес, бүтүндөй коомдун жана мамлекеттин туруктуу өнүгүүсү үчүн негизги фактор болуп саналат.[1] Экосистемалардын бузулушу климаттык өзгөрүүлөргө, суу жана азык-түлүк ресурстарынын жетишсиздигине, биологиялык ар түрдүүлүктүн азайышына алып келет, ал эми бул факторлор турмуштун бардык чөйрөлөрүнө терс таасир этет.[2] Табияттын ресурстарын рационалдуу пайдалануу – жөн гана экологиялык коргоо эмес, ошондой эле экономикалык туруктуулукка, айыл чарбасынын эффективдүүлүгүнө, энергетикалык сектордун иштешине жана туризмдин өнүгүүсүнө түздөн-түз байланыштуу. Мисалы, таза суу булактарын туура эмес пайдалануу айыл чарба продукциясынын түшүмдүүлүгүн төмөндөтүп, гидроэнергетикалык ишканалардын кубаттуулугуна терс таасир этиши мүмкүн. Ал эми жайыттардын жана топурактын бузулушу мал чарбасын өнүктүрүүгө тоскоол болуп, жергиликтүү калктын экономикалык абалына олуттуу кесепетти алып келет.

Кыргызстан сыяктуу тоолуу, биологиялык ар түрдүүлүккө бай өлкөдө экосистемалардын туруктуулугу өзгөчө мааниге ээ. Тоолор, жайыттар, токойлор жана көлдөр – климаттын стабилдүүлүгүн сактоочу, жер жана суунун эрозиясын алдын ала турган, ошондой эле флора жана фауна үчүн жашоо чөйрөсүн түзүүчү негизги табигый ресурстар. Мисалы, Ысык-Көлдүн биосфералык комплекси суу экосистемаларынын туруктуулугун сактап, эндемик балыктарды жана суу өсүмдүктөрүн коргойт, ал эми Сары-Челек жана Ала-Арча сыяктуу коруктар сейрек кездешүүчү жана корголуучу жан-

[1] Жумагулов А. Экологиялык коопсуздук жана туруктуу өнүгүү көйгөйлөрү Кыргызстанда. - Бишкек: Илим, 2020. — 120 б.

[2] Кыргыз Республикасынын Өкмөтү. Экологияны коргоо жана туруктуу өнүгүү боюнча улуттук стратегия. — Бишкек, 2018. — 85 б. (стратегиялар адатта 60–120 б. болот)

жаныбарлардын туруктуулугун камсыз кылат.[3] Бул коруктар экосистемалык балансын сактоо менен гана чектелбестен, жергиликтүү туризмди өнүктүрүүгө жана экологиялык билим берүүнүн практикалык мисалы катары кызмат кылат.

Мындан тышкары, айлана-чөйрөнүн туруктуулугу социалдык жана маданий мааниге ээ. Табият менен гармониялуу мамиле кылуу – бул кыргыз маданиятынын жана эпостук мурастардын философиялык негизин түзөт. Манастын жети осуятынын 6-осуяты – “Табият менен таттуу мамиледе болуу” – экологиялык туруктуулукту сактоодо натыйжалуу инструмент болуп саналат. Бул принцип калкка жаратылышты сактоону философиялык жана моралдык деңгээлде түшүндүрүп, жоопкерчиликти күчөтөт[4]. Табиятты коргоо гана физикалык чөйрөнү сактоого эмес, ошондой эле коомдук маданиятты жана экономикалык турмушту туруктуу кармоого өбөлгө түзөт.

Ошондой эле, бул осуят коомдогу экологиялык билим берүү жана тарбия процесстеринде маанилүү функцияны аткарат. Мектептерде, жогорку окуу жайларда жана коомдук уюмдарда табиятка аяр мамилени үйрөтүүдө Манастын философиялык идеялары колдонулуп, жаштарда экологиялык аң-сезимди калыптандыруу жолго коюлат. Табият менен таттуу мамиледе болуунун принциптери аркылуу жаш муундарга ресурстарды рационалдуу колдонуу, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо, сууларды жана жерди коргоо сыяктуу көнүмүш практикалык көндүмдөр үйрөтүлөт.

Табияттын бай жана комплекстүү системасын сактоо аркылуу климаттык катастрофаларды алдын алууга, биологиялык ресурстарды калыбына келтирүүгө жана коомдук турмушту туруктуу кармоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мисалы, тоо сууларынын жана көлдөрдүн булганышы селдерге, жер көчкү жана топурак эрозиясына себеп болуп, айыл жергесиндеги адамдардын жашоо сапатына терс таасир этет. Ошондой эле, биоар түрдүүлүктүн азайышы азык-түлүк чынжырын бузуп, мал чарбасына жана балык чарбасына терс таасир кылат. Бул факторлор экологиялык эмес, экономикалык жана социалдык кесепеттерди да жаратып, мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүнө коркунуч туудурат.

Экология илими биосферадагы процесстерди жана адамзаттын антропогендик таасирин системалуу түрдө изилдейт. Адамдын жашоо мейкиндиги, өндүрүштүк активдүүлүгү, шаарлашуу процесси, айыл чарбасы жана туризмдин өсүшү экологиялык тең салмактуулукту бузууда негизги

[3] Мамытов К. Кыргызстандын биологиялык ар түрдүүлүгү жана экосистемаларды сактоо маселелери. — Бишкек: Билим, 2019. — 212 б.

[4] Манас эпосу. Академиялык басылыш. — Бишкек: Шам, 2014. — 3 том. Ар бир том орточо 350–400 б.

факторлор катары каралат. Акыркы он жылдын ичинде Кыргызстандын тоолуу аймактарында токойлордун айланасынын бир бөлүгү кыюу, мыйзамсыз кыйылган токой жана туризмдин ашыкча активдүүлүгү менен кыскарган. Бул көрүнүштөр экосистемалык тең салмактуулуктун бузулушуна, суу булактарынын сапатынын начарлашына, топурактын эрозиясына жана биологиялык ар түрдүүлүктүн төмөндөшүнө алып келет.[5] Кошумча түрдө, климаттын өзгөрүшү менен байланыштуу кырсыктар – селдер, көчкү, топурак эрозиясы жана жер титирөөлөр – айыл жергесиндеги жана шаар тургундарынын экономикалык жана социалдык турмушуна түздөн-түз терс таасир этет. Мындай процесстер калктын жашоо сапатын төмөндөтүп, азык-түлүк коопсуздугуна, энергетикалык ресурстарга жана туризм секторуна кесепеттүү салым кошот.

Кыргызстандын географиялык өзгөчөлүктөрү экологиялык туруктуулукту сактоодо артыкчылыктуу шарттарды түзөт. Тоолуу аймактарда жайгашкан тоо суулары таза суу ресурстарынын негизги булагы болуп саналат. Бул суулар айыл чарба комплекстери, гидроэнергетика, туризм жана күнүмдүк турмуш үчүн өтө маанилүү. Сууларды туура жана рационалдуу пайдалануу, токойлорду жана жайыттарды сактоо, тоолук аймактардагы биоар түрдүүлүктү коргоо – табият менен гармониялуу мамилени камсыз кылуунун негизги шарттары болуп саналат. Эгер бул аймактар бузулса, экосистеманын тең салмактуулугу бузулуп, климаттын өзгөрүүсү күчөйт, суу булактарынын сапаты төмөндөйт, топурак эрозияга учурайт жана жергиликтүү калктын жашоо сапаты начарлайт. Ошондой эле, суунун жетишсиздиги жана булганышы айыл чарба продукциясынын түшүмдүүлүгүнө жана гидроэнергетикалык ишканалардын эффективдүүлүгүнө терс таасир этет.

Өндүрүш жана тиричилик калдыктары экологиялык абалга олуттуу терс таасир этет. Пластик, химиялык заттар, электрондук жана уулуу калдыктар топуракка сиңип, суулардын сапатын начарлатат, биологиялык ар түрдүүлүккө зыян келтирет жана азык-түлүк чынжырын бузат.[6] Мисалы, суунун булганышы балык жана башка сууга көз каранды жаныбарлардын санын азайтат, ал эми топурактын булганышы өсүмдүктөрдүн өсүшүнө терс таасир этет жана айыл чарба продукциясынын сапатын төмөндөтөт. Бул көрүнүштөр экономикалык жоготууларга, азык-түлүк коопсуздугунун төмөндөшүнө жана калктын жашоо сапатынын төмөндөшүнө алып келет. Заманбап экологиялык саясат

[5] Токтогазиев У. Кыргызстандын экологиялык абалы жана айлана-чөйрөнү коргоонун коомдук мааниси. — Бишкек: Илим, 2015. — 130 б.

[6] Жээналиева Н. Кыргызстандагы калдыктарды башкаруу системасы жана экологиялык маданият. — Бишкек: Таалим, 2022.

комплекстүү чараларды сунуштайт: калдыктарды сорттоо, кайра иштетүүчү ишканаларды өнүктүрүү, органикалык калдыктарды компосттоо жана экологиялык таза технологияларды өндүрүш процесстерине киргизүү. Бул кадамдар ресурстарды үнөмдөөгө, экосистемага болгон басымды азайтууга, ошондой эле калк арасында экологиялык маданиятты калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Энергетика тармагындагы көмүртек чыгындылары жана башка ископаемый отундарды пайдалануу климаттын өзгөрүшүнө олуттуу салым кошот. Кыргызстан гидроэнергетикалык потенциалы жогору өлкө жана бул экологиялык таза энергия булактарын кеңири колдонууга мүмкүндүк берет.[7] Мындан тышкары күн жана шамал энергиясын өнүктүрүү экологиялык туруктуулукту камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт. Жашыл энергия булактарын колдонуу парник газдарын азайтып, энергетикалык коопсуздукту жогорулатып, экономикалык туруктуулукту жана туруктуу өнүгүүнү колдоого өбөлгө түзөт. Бул механизмдер экономикалык өнүгүү менен экологиялык сактоону тең салмакта кармоого, ошондой эле келечек муундар үчүн таза жана коопсуз чөйрөнү камсыздоого жардам берет.

Биологиялык ар түрдүүлүк экосистеманын туруктуулугунун жана табияттын жалпы ден-соолугунун негизги көрсөткүчү болуп саналат. Кыргызстандын коруктар жана улуттук парктар сейрек кездешүүчү флора жана фаунаны коргоодо маанилүү роль ойнойт. Мисалы, Ала-Арча улуттук паркы сейрек жаныбарлар жана өсүмдүктөр үчүн коргоочу зона катары кызмат кылат. Бул аймактардагы экологиялык чаралар Манастын 6-осуятынын принципине туура келет жана калк арасында табиятка аяр мамилени калыптандырууга көмөк көрсөтөт. Биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо гана экологиялык туруктуулукту камсыз кылбастан, климаттын туруктуулугуна, жер жана суу ресурстарынын сапатына, ошондой эле экономикалык секторлордун туруктуулугуна түздөн-түз таасир этет.

Социалдык аспектке көңүл буруу да маанилүү. Айлана-чөйрөнү коргоо, айрыкча айыл жергесиндеги тургундар үчүн, жашоо сапатын жакшыртат, коомдук саламаттыкты сактоого өбөлгө түзөт жана билим берүү аркылуу келечек муундарда экологиялык аң-сезимди калыптандырат. Маданий баалуулуктар жана эпостук мурас – мисалы, Манастын жети осуяты – коомду табиятка аяр мамиле кылууга үндөйт жана жарандардын жоопкерчилигин

---

[7] Кыргыз Республикасынын Өкмөтү. Экологияны коргоо жана туруктуу өнүгүү боюнча улуттук стратегия. — Бишкек, 2018. — 85 б.

арттырат. Бул философиялык жана маданий мурас аркылуу гана кыргыз коомунда жаратылышты коргоого байланыштуу туруктуу, жалпы улуттук аң-сезим калыптанат.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, айлана-чөйрөнү коргоо – улуттук экологиялык аң-сезимди калыптандыруунун жана туруктуу өнүгүүнүн стратегиялык фактору болуп эсептелет. Табият менен таттуу мамиледе болуу – Манастын 6-осуятынын негизги принципи катары, калкка жаратылышты сактоо жана ага аяр мамиле кылуунун маанисин түшүндүрөт. Жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу, калдыктарды кайра иштетүү, жашыл кубат жана экологиялык таза технологияларды өнүктүрүү, ошондой эле биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо аркылуу гана кыргыз коомунда экологиялык маданият калыптанып, келечек муундар үчүн туруктуу чөйрөнү камсыз кылууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Кыргызстанда экологиялык саясатты, мамлекеттик мыйзамдарды жана эл аралык келишимдерди практикалык ишке ашыруу аркылуу гана туруктуу өнүгүүнүн максаттарына жетүүгө болот. Манастын жети осуятынын 6-осуяты аркылуу берилген философиялык принциптер экологиялык маданиятты бекемдөө жана улуттук аң-сезимди калыптандырууда уникалдуу жана натыйжалуу инструмент болуп саналат.

Адабияттар тизмеси:

1. Асанов Р., UNICEF Кыргызстан. Климаттын өзгөрүүсүнүн социалдык таасири [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ky/climate-change (дата обращения: 05.02.2026).
2. Асанбекова Г. Биологиялык ар түрдүүлүк жана коргоо чаралары: заманбап изилдөөлөр. – Бишкек: Билим, 2022. – 144 с.
3. Бекжанова С., UNICEF Кыргызстан. Айлана-чөйрө жана климаттык өзгөрүү маселелери боюнча маалыматтар [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ky/topics/айлана-чөйрө (дата обращения: 05.02.2026).
4. Жээналиева Н. Кыргызстандагы калдыктарды башкаруу системасы жана экологиялык маданият. – Бишкек: Таалим, 2022. – 140 с.
5. Жумагулов А. Экологиялык коопсуздук жана туруктуу өнүгүү көйгөйлөрү Кыргызстанда. – Бишкек: Илим, 2020. – 120 с.
6. Исаков Д. Климаттык өзгөрүүлөргө адаптациялоо стратегиялары Кыргызстанда. – Бишкек: Илим, 2021. – 98 с.
7. Кенжебек уулу А., Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети. Айлана-чөйрөнү коргоого инвестициялар [Электрондук ресурс]. –

Режим доступа: https://stat.gov.kg/kg/opendata/category/307/ (дата обращения: 05.02.2026).

8. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү. Экологияны коргоо жана туруктуу өнүгүү боюнча улуттук стратегия. – Бишкек, 2018. – 85 с.
9. Манас эпосу: Академиялык басылыш. – Бишкек: Шам, 2014. – 3 т.
10. Сатаров Т. Кыргыз элинин руханий маданияты жана табият менен байланышы. – Бишкек: Ала-Тоо, 2016. – 150 с.
11. Темиров С. Экологиялык билим берүү жана туруктуу өнүгүү: Кыргызстандагы тажрыйба. – Бишкек: Таалим, 2020. – 110 с.
12. Токтогазиев У. Кыргызстандын экологиялык абалы жана айлана-чөйрөнү коргоонун коомдук мааниси. – Бишкек: Илим, 2015. – 130 с.
13. Жумабаев А. Туулган чөйрөнү коргоо жана климаттык саясат: аналитикалык изилдөө. – Бишкек: Илим, 2023. – 132 с.

УДК 37.013:39(575.2)

УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ ЖАҢЫЧА ОКУТУП-ТАРБИЯЛООНУН ЖОЛДОРУ

Молдобаева Нуркан Бектемировна,
Борбордук Азиядагы Корей институтунун
Мамлекеттик тил боюнча проректор,
e-mail: nurkan-1974@mail.ru

Аннотация. Бул макалада глобалдашуу шартында билим берүү системасында улуттук баалуулуктардын ролу каралат. Автор билим-тарбия процесси улуттук тарыхка, мамлекеттик тилге, этникалык маданиятка, фольклорго жана элдик адеп-ахлакка таянуу аркылуу жүргүзүлүшү керек экенин белгилейт. Кыргыз элинин бай тарыхый жана маданий мурастары жаш муундарды мекенчилдикке, улуттук өзүн-өзү андоого жана руханий баалуулуктарды сактоого тарбиялоонун негизги булагы катары каралат. Макалада улуттук маданият менен дүйнөлүк билимдин интеграциясы билим берүү системасын өнүктүрүүнүн маанилүү шарты экени көрсөтүлөт.

Негиздөөчү сөздөр: улуттук баалуулуктар, билим берүү, тарбия, маданият, тарых, мамлекеттик тил, фольклор, этнопедагогика, глобалдашуу, улуттук иденттүүлүк.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ И ВОСПИТАНИЮ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Молдобаева Нуркан Бектемировна,
Проректор по государственному языку
Корейского института в Центральной Азии,
e-mail: nurkan-1974@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается роль национальных ценностей в системе образования в условиях глобализации. Автор отмечает, что процесс обучения и воспитания должен опираться на национальную историю, государственный язык, этническую культуру, фольклор и народную нравственную традицию. Богатое историческое и культурное наследие кыргызского народа рассматривается как важнейший источник воспитания подрастающего поколения в духе патриотизма, национального самосознания и сохранения духовных ценностей. В статье также показано, что интеграция национальной культуры и мировых знаний является важным условием развития системы образования.

Ключевые слова: национальные ценности, образование, воспитание, культура, история, государственный язык, фольклор, этнопедагогика, глобализация, национальная идентичность.

NEW APPROACHES TO EDUCATION AND UPBRINGING BASED ON NATIONAL VALUES

Nurkan B. Moldobaeva
Vice-Rector for the State Language
Korean Institute in Central Asia,
e-mail: nurkan-1974@mail.ru

Abstract. This article examines the role of national values in the education system in the context of globalization. The author emphasizes that the process of teaching and upbringing should be based on national history, the state language, ethnic culture, folklore, and traditional moral values. The rich historical and cultural heritage of the Kyrgyz people is considered an important source for educating the younger generation in the spirit of patriotism, national self-awareness, and the preservation of spiritual values. The article also highlights that the integration of national culture and global knowledge is an important condition for the development of the education system.

Keywords: national values, education, upbringing, culture, history, state language, folklore, ethnopedagogy, globalization, national identity.

Азыркы глобалдашуу доорунда дүйнөнүн ар түрдүү мамлекеттери экономикалык, маданий жана маалыматтык жактан бири-бири менен тыгыз байланышта болуп калды. Мындай шартта улуттук маданияттардын өз алдынчалуулугун сактоо маселеси өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Глобалдашуу процесси бир жагынан билим, технология жана маалымат алмашууну тездетсе, экинчи жагынан майда улуттардын маданий өзгөчөлүгүн жоготуп алуу коркунучун да жаратат.

Кыргызстан үчүн бул маселе өзгөчө мааниге ээ. Эгемендүү мамлекет катары кыргыз эли өзүнүн тилин, маданиятын, тарыхын жана руханий баалуулуктарын сактоо менен гана дүйнөлүк коомчулукта татыктуу орун ала алат. Ошондуктан билим берүү системасында улуттук баалуулуктарга таянган тарбия берүү концепциясын өнүктүрүү маанилүү милдет болуп саналат.

Белгилүү жазуучу Чыңгыз Айтматов дүйнөдөгү маданияттардын ар түрдүүлүгүн адамзат цивилизациясынын негизги байлыгы катары караган. Анын пикири боюнча, ар бир тил жана ар бир маданият адамзат тарыхындагы уникалдуу феномен болуп саналат. Эгерде алардын бири жоголсо, ал кайра кайталанбайт.

Мына ушул көз караштан алганда билим берүү системасы жаш муундарды тарбиялоодо улуттук маданий мурастарга таянууга тийиш.

Билим-тарбиянын негизги булагы – улуттук тарых. Элдин тарыхы – анын руханий жана маданий өнүгүүсүнүн негизи. Кыргыз элинин тарыхы бай жана көп кылымдарды камтыган окуяларга толо. Байыркы жазма булактарда

кыргыздардын аты Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин бири катары эскерилет. Айрыкча IX кылымда кыргыздардын саясий күчү өсүп, алар ири мамлекет түзгөнү белгилүү. Кыргыз тарыхында өз мекени үчүн күрөшкөн көптөгөн баатырлар жана мамлекеттик ишмерлер болгон. Алардын арасында Манас, Барсбек каган, Курманжан Датка, Алымбек датка, Жусуп Абдрахманов жана Искак Раззаков сыяктуу тарыхый инсандар бар. Бул инсандардын өмүрү жана ишмердүүлүгү жаш муундарга мекенчилдиктин, эрктүүлүктүн жана улуттук намыстын үлгүсү болуп кызмат кылат. Ошондуктан билим берүү программаларында улуттук тарыхты терең окутуу жана аны тарбиялык курал катары пайдалануу абдан маанилүү. Улуттук тарыхты билүү жаштарда өз элине болгон сыймык сезимин ойготот жана улуттук иденттүүлүктүн калыптанышына көмөк көрсөтөт.

Мамлекеттик тил – билим-тарбиянын негизги таянычы. Тил – улуттун руханий дүйнөсүнүн күзгүсү. Элдин тарыхы, маданияты, каада-салты жана дүйнө таанымы тил аркылуу муундан муунга өтүп келет. Ошондуктан мамлекеттик тилди өнүктүрүү билим берүү системасынын негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Кыргыз тилинин бай сөздүк кору, макал-лакаптары, учкул сөздөрү жана чечендик өнөрү тарбиялык мааниси чоң руханий мурас болуп эсептелет. Элдик акылмандыкты камтыган макал-лакаптар жаш муундарды акылмандыкка, адептүүлүккө жана эмгекчилдикке тарбиялайт. Белгилүү акын Байдылда Сарногоев "Эне тилин билбеген, элин сүйүп жарытпайт" деп бекеринен айткан эмес. Чынында эле, эне тилин билүү адамдын улуттук аң-сезиминин калыптанышына чоң таасир этет.
Ошондуктан билим берүү процессинде мамлекеттик тилди окутуунун мазмунун байытып, аны улуттук маданий мурастар менен байланыштырып окутуу зарыл.

Этникалык маданият – тарбиянын бай булагы. Этникалык маданият – элдин кылымдар бою топтогон турмуштук тажрыйбасынын жыйынтыгы. Кыргыз элинин каада-салттары, үрп-адаттары, элдик майрамдары жана кол өнөрчүлүк салттары тарбиялык мааниси чоң маданий мурас болуп саналат. Улуттук оюндар, элдик майрамдар жана салттуу ырым-жырымдар жаш муундарды коомдук жашоого даярдоодо чоң роль ойнойт. Алар аркылуу жаштар элдин тарыхын, маданиятын жана руханий дүйнөсүн жакшыраак түшүнүшөт. Мисалы, кыргыз элинин салттуу оюн-зооктору жана маданий иш-чаралары жаштарды биримдикке, ынтымакка жана өз ара урматтоого тарбиялайт.

Фольклор жана искусство – руханий тарбиянын булагы. Кыргыз элинин фольклордук мурасы дүйнөдөгү эң бай маданий мурастардын бири болуп саналат. Айрыкча Манас эпосу кыргыз элинин тарыхын, дүйнө таанымын жана идеалдарын чагылдырган улуу чыгарма болуп эсептелет.

Фольклордук чыгармалардын тарбиялык мааниси абдан чоң. Алар аркылуу жаш муундарда адилеттүүлүк, баатырдык, мекенчилдик жана достук сыяктуу сапаттар калыптанат. Кыргыз адабияты жана искусствосу да тарбиялык функцияны аткарат. Кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө чоң салым кошкон жазуучулардан Түгөлбай Сыдыкбеков жана Чыңгыз Айтматов өзгөчө орунду ээлейт. Алардын чыгармалары кыргыз элинин руханий дүйнөсүн, моралдык баалуулуктарын жана философиясын терең чагылдырат.

Элдик адеп-ахлак – улуттук иденттүүлүктүн негизи. Кыргыз элинин салттуу адеп-ахлак маданияты коомдук мамилелердин негизин түзөт. Элдик этикада меймандостук, чынчылдык, адилеттүүлүк, боорукерлик жана жоомарттык сыяктуу сапаттар жогору бааланат. Бул баалуулуктар муундан муунга өтүп, коомдун руханий биримдигин камсыз кылып келет. Элдин тарыхый тажрыйбасынан келип чыккан мындай моралдык принциптер жаш муундарды адамгерчиликке жана жоопкерчиликке тарбиялоодо чоң роль ойнойт. Элдик адеп-ахлак нормалары улуттук иденттүүлүктүн калыптанышына да таасир этет. Анткени адам өз элинин маданиятын жана моралдык баалуулуктарын билүү аркылуу өзүнүн улуттук таандыктыгын түшүнө баштайт.

Глобалдашуу шартында улуттук иденттүүлүктү сактоонун билим берүү стратегиясы. Глобалдашуу доорунда дүйнө элдеринин ортосундагы маданий байланыштар күчөп, маалымат алмашуу тездеп жатат. Мындай шартта ар бир мамлекет өзүнүн маданий өзгөчөлүгүн сактап калуу менен бирге дүйнөлүк коомчулуктун өнүгүүсүнө да активдүү катышууга тийиш. Кыргызстан үчүн бул маселе өзгөчө мааниге ээ. Улуттук маданиятты сактоо жана өнүктүрүү мамлекеттин руханий коопсуздугун камсыз кылуунун негизги факторлорунун бири болуп эсептелет. Ошондуктан билим берүү системасы улуттук иденттүүлүктү калыптандыруу боюнча стратегиялык милдетти аткарууга тийиш.

Бул багытта билим берүү программаларын улуттук маданият менен айкалыштыруу, мамлекеттик тилдин ролун күчөтүү жана тарыхый аң-сезимди өнүктүрүү маанилүү. Жаш муундар өз элинин тарыхын, маданиятын жана руханий мурастарын терең билген учурда гана алар улуттук иденттүүлүгүн сактап кала алышат. Ошол эле учурда билим берүү системасы дүйнөлүк илимдин жана технологиянын жетишкендиктерин да активдүү колдонууга тийиш. Улуттук маданият менен заманбап билимдин айкалышы гана коомдун туруктуу өнүгүүсүнө шарт түзөт.

Мындай интеграцияланган билим берүү модели жаш муундардын интеллектуалдык потенциалын өнүктүрүү менен бирге алардын руханий дүйнөсүн да байытат. Натыйжада коомдо билимдүү, жоопкерчиликтүү жана мекенчил жарандар калыптанат.

Жыйынтык. Жыйынтыктап айтканда, улуттук баалуулуктарга негизделген билим берүү системасын өнүктүрүү Кыргызстандын келечеги үчүн стратегиялык мааниге ээ. Улуттук тарых, мамлекеттик тил, этникалык маданият, фольклор жана элдик адеп-ахлак жаш муундарды тарбиялоонун негизги булактары болуп саналат.

Билим берүү системасы ушул руханий мурастарды сактоо менен бирге дүйнөлүк илим-билимдин жетишкендиктерин да өздөштүрүүгө тийиш. Мындай айкалыш коомдун туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылып, улуттук маданияттын келечек муундарга сакталып өтүшүнө шарт түзөт. Ушундай негизде тарбияланган муундар улуттук маданиятка терең тамыр жайган, бирок ошол эле учурда дүйнөлүк коомчулуктун өнүгүүсүнө активдүү катыша алган жарандар болуп калыптанат. Демек, улуттук баалуулуктарга таянган билим берүү системасы өлкөнүн руханий, маданий жана социалдык өнүгүүсүнүн маанилүү фактору болуп саналат.

Адабияттар тизмеси:

1. Айтматов Ч. Күн сайын адам болуу. – Бишкек: Бийиктик, 2018.
2. Сарногоев Б. Тандалган чыгармалар. – Бишкек: Адабият, 2008.
3. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин изилдөөлөрү. – Бишкек: Илим, 1991.
4. Баласагын Ж. Кутадгу билиг. – Бишкек: Кыргызстан, 2002.
5. Сыдыкбеков Т. Тандалган чыгармалар. – Бишкек: Кыргызстан, 1989.
6. Кыргыз этнопедагогикасынын негиздери / ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Илим, 2015.
7. Абдрахманов Ж. Таңдамал эмгектер. – Бишкек: Кыргызстан, 2020.
8. Акматалиев А. Кыргыз маданияты жана руханий баалуулуктар. – Бишкек: Илим, 2020.

УДК:37.091:796.01

ДЕНЕ ТАРБИЯ ТАРМАГЫНДАГЫ КЕСИПТИК ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ИШТЕП ЧЫГУУ: ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ

Тажибаева У.К.,
Б.Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын п.и.к., доценттин м.а.,
e-mail: sport_akadem@mail.ru

Аннотация. Макалада спорттук терминологиялык сөздүктөрдү түзүүнүн негизги принциптери аныкталган: лексикалык маалымат базаларын тандап алууда тандоо принциби; семантикалык-сөз жасоочу терминологиялык уячанын негизинде сөздүк түзүү принциби; лексиканын өз ара байланышуучу

уячанын сыртында жана ичиндеги өз ара байланыштар жана сөз жасоочу мамилелерди актуалдаштыруу шартында лексиканы бир кыйла рационалдуу жайгаштыруу максатында, спецификалык медио түзүлүштөгү сөздүктү түзүү принциби сөз жасоо же макаланын ичиндеги структуралык жана семантикалык окшоштуктар менен лексикалык бирдиктердин жайгашуусу аныкталды. Изилдөөнүн материалдары бүгүнкү күндөгү заманбап жогорку мектеп медициналык-техникалык багыттагы студенттердин негизги маалыматтык-компьютердик сабаттуулугун калыптандыруу керек экендигин тастыктайт. Биз келечектеги адистин көңүлүн маалыматтык маданиятка бурушубуз керек экендигин белгиледик, мында студенттер заманбап компьютердик техниканы өздөштүрүүлөрү керек. Жогорку мектепте диссертациялык изилдөөнүн материалдарына негизделген программалык камсыздоону жана компьютердик техниканы колдонууда дидактикалык шарттардын негизги багыттары статистикалык маалыматтарды кайра иштеп чыгуунун негизинде жалпыланды.

Негиздөөчү сөздөр: лексикография; принциптер; студенттер; колдонмо сөздүк; спорттук адистиктер.

РАЗРАБОТКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В СФЕРЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ПРИНЦИПЫ И ПОДХОДЫ

Тажибаева У.К.,
Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта им. Б. Турусбекова,
к.п.н., и.о. доцента,
e-mail: sport_akadem@mail.ru

Аннотация. В статье определены основные принципы составления словарей спортивной терминологии: принцип отбора при выборе лексических баз данных; принцип построения словаря на основе семантико-словообразовательного терминологического гнезда; принцип создания словаря со специфической медиоструктурой с целью более рационального размещения лексики при актуализации словообразовательных отношений и взаимосвязей

как внутри, так и вне терминологического гнезда; а также определены структурные и семантические сходства при размещении лексических единиц в пределах словарной статьи. Материалы исследования подтверждают необходимость формирования базовой информационно-компьютерной грамотности у студентов современных высших учебных заведений, в том числе медицинско-технического профиля. Отмечается важность ориентации будущих специалистов на развитие информационной культуры, предполагающей овладение современными компьютерными технологиями. В высшей школе на основе материалов диссертационного исследования обобщены основные направления дидактических условий применения программного обеспечения и компьютерной техники, основанные на обработке статистических данных.

Ключевые слова: лексикография; принципы; студенты; учебный словарь; спортивные специальности.

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL TERMINOLOGY IN THE FIELD OF PHYSICAL EDUCATION: PRINCIPLES AND APPROACHES

Tazhibaeвa U.K.,
B. Turusbekov Kyrgyz State Academy
of Physical Culture and Sports,
c. p. s., Acting Associate Professor,
e-mail: sport_akadem@mail.ru

Abstract. The article identifies the main principles for compiling dictionaries of sports terminology: the selection principle in choosing lexical databases; the principle of dictionary construction based on semantic and word-formation terminological nests; the principle of creating a dictionary with a specific mediostructure aimed at more rational arrangement of lexical units through the actualization of word-formation relations and interconnections both within and outside the terminological nest; as well as the identification of structural and semantic similarities in the organization of lexical units within dictionary entries. The research materials confirm the need to develop basic information and computer literacy among students of modern higher education institutions, including those of medical and technical profiles. The importance of fostering information culture in future specialists is emphasized, which involves mastering modern computer technologies. In higher education, based on the dissertation research materials, the main directions of didactic conditions for the use of software and computer technologies are generalized, relying on the processing of statistical data.

Keywords: lexicography; principles; students; learner’s dictionary; sports specialties.

Кыргыз Республикасынын билим берүү системасында заманбап талаптарга ылайык адистерди даярдоо өзгөчө мааниге ээ болууда. Айрыкча дене тарбия жана спорт багытындагы студенттерге кыргыз тилин кесиптик негизде окутуу – тилди үйрөнүү менен катар, адистик терминологияны оздөштүрүүгө шарт түзөт. Анткени кесиптик терминдерди туура түшүнүү жана колдоно билүү келечектеги адистин кесиптик сабаттуулугун жогорулатат.

Учурда спорт тармагында колдонулган кыргызча терминдер толук изилденбеген жана алардын бирдиктүү системалуу сөздүгү жоктугу - студенттер, окутуучулар жана практик-машыктыруучулар үчүн кээ бир түшүнүктөрдү кабыл алууда кыйынчылык жаратып келет. Бул маселе кыргыз тилинин илимий жана кесиптик потенциалын кеңейтүү жагынан да чоң мааниге ээ. Ошондуктан, спортчу студенттер үчүн түшүнүктүү, системалуу жана практикага ылайыкташкан терминдер сөздүгүн түзүү бүгүнкү күндүн актуалдуу маселеси катары каралууда.

Изилдөонүн максаты - дене тарбия жана спорт тармагына тиешелүү терминдерди жыйноо, аларды тематика боюнча иргөө жана кыргыз тилиндеги кесиптик терминдер сөздүгүн түзүү ыкмаларын аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

- Спорттук терминдердин мазмундук өзгочөлүктөрүн талдоо;
- Тил илиминде колдонулган сөздүк түзүү ыкмаларын үйрөнүү;
- Спорт багытындагы терминдерди топтоо жана классификациялоо

Изилдөөнүн *предмети* - спорттук терминдердин кыргызча (версиясы) жана алардын сөздүккө киргизүү жолдору.

Изилдөөнүн *обьектиси* - дене тарбия багытындагы студенттерге тил багытында окутууда колдонулуучу спорттук терминология.

Бул макалада дал ушул маселелер иликтенип, спорт тармагындагы кыргызча терминдерди жыйноо жана аларды окутууда колдонуу жолдору талдоого алынат.

Кыргыз тилин кесиптик багытта окутуу – бул студенттердин болочок кесибине байланыштуу тилдик көндүмдөрдү өнүктүрүүгө багытталган окутуу процессин билдирет. Педагогикалык илимде мындай ыкма “кесипке багыттап окутуу” түшүнүгү менен белгиленип, тил үйрөнүүдө студенттин кесиптик өзгөчөлүктөрүн, муктаждыктарын эске алууну талап кылат. Мындай мамиле студенттердин билим сапатын жогорулатуу менен бирге, тилди практикалык жагынан өздөштүрүүгө көмөктөшөт.

Дене тарбия жана спорт багытында билим алып жатышкан студенттер үчүн кыргыз тилин окутууда, күнүмдүк турмуштагы темалар менен катар спортко тиешелүү лексиканы өздөштүрүү өзгөчө маанилүү. Себеби, бул тармакта билим алып жатышкан студенттер спорттук ишмердикте, машыктыруучулукта,

калыстыкта жана педагогикалык процессте иш алып барышат. Ошондуктан, спорт багытындагы терминологияны өздөштүрүү – алардын кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Орус педагогу Харламов кесипке багыттоодо буларга көңүл буруу керектигин белгилейт: “Окуу жайды бүтүргөндө кесиптик багыт берүү үчүн коомдук пайдалуу эмгектин ар кандай түрлөрүн колдонуп, түрдүү тармагында өз күчтөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн сынап көрүүгө мүмкүнчүлүк берүү керек» [3.358.]

Кыргыз тилин кесипке багыттап окутууда негизги көңүл төмөнкүдөй компоненттерге бурган оң:

- Адистик тексттерди талдоо жана түшүнүү;
- Кесипке байланыштуу терминдерди өздөштүрүү;
- Кесипке тиешелүүиш кагаздарын (баяндамалар, отчетторду, методикалык көрсөтмөлөрдү) түзө билүү жөндөмү.

Теориялык жактан караганда, мындай окутуу студенттердин коммуникативдик жөндөмүн өнүктүрүү менен гана чектелбестен, алардын кесиптик аң-сезимин да тереңдетет. Бул - тилди үйротүүнүн билим берүүчү жана өнүктүрүүчү милдеттеринин айкалышы болуп саналат. Кыргыз тилин кесипке багыттап окутуу – бул заманбап билим берүүнүн талабы, ал эми аны спорт багытындагы билим берүүдө ишке ашыруу - мезгилдин талабы.

Спорттук терминдердин табияты жана классификациясы. Терминдер - белгилүү бир тармактагы түшүнүктөрдү так жана кыска чагылдыруучу атайын кесиптик сөздөр**.** Алар илимитй-техникалык, медициналык, юридикалык, педагогикалык жана башка адистик тармактарда кеңири колдонулат. Спорт тармагында да өз алдынча терминдер системасы калыптанып, алардын тилге кирүүсү жана колдонулушу илимий негизде изилдөөнү талап кылат.

Спорттук терминдер- бул спорттук көнүгүүлөрдү, эрежелерди, кыймыл-аракеттерди, шаймандарды, мелдештерди жана башка спортко тиешелүү түшүнүктөрдү түшүндүрүүчү атайын кесиптик сөздөр. Алар тилде функционалдык-семантикалык ролду аткарып, спортчулар, машыктыруучулар жана калыстар ортосундагы бирин-бирин түшүнүшүүнү жеңилдетет. Мисалы: абсалюттук чемпион, матч, финалдык таймаш, спорттук лига, ринг, салмак категориясы ж.б.

Терминдердин классификациясы жана алардын колдонушуна, мазмунуна жараша төмөнкүдөй бөлүнөт:

1. Тармактык терминдер - мжалпы спортко тиешелүү сөздөр (таймаш, мелдеш, машыгуу ж.б.)
2. Спорттун түрлөрү боюнча терминдер – спорттун ар бир түрүнө мүнөздүү (гимнастика, футбол, улуттук оюндар, сууда сүзүү ж.б.).

3. Жабдуу жана шаймандар – спорттук шаймандарга тиешелүү сөздөр (турник, штанга, татами, форма)

Кыргыз тилинде спорттук терминдердин айрымдары орус же англис тилдеринен кирген; нокаут, спарринг, рефери, матч, турнир ж.б., бирок аларды кыргызчалоо аракети акыркы жылдары активдешип жатат. Бул багытта терминологиялык комиссиялар жана илимий иштер маанилүү ролду ойнойт. Спорттук терминдер өз алдынча сөздүк түзүүгө негиз боло ала тургандай мазмунду камтыйт. Алар системалуу түрдө топтолуп, тематикасы боюнча иреттелсе, тил үйрөнүү жана окутуу процессинде абдан пайдалуу куралга айланат.

Сөздүк түзүү усулдары. Кесиптик терминдер сөздүгүн түзүү – илимий-практикалык жактан терең мамилени талап кылган процесс. Терминдер сөздүгүн түзүү ишине киришүүдө бир нече негизги этаптарды жана ыкмаларды колдонуу сунушталат. Айрыкча спорт тармагында сөздүк түзүүдө адистик тексттерди талдоо, иш жүзүндө колдонулган терминдерди чогултуу жана аларды классификациялоо өзөктүү маселе болуп саналат.

А) Терминдерди топтоо: эң биринчи – спорт багытындагы кыргызча жана башка тилдердеги (орус, англис) терминдерди жыйноо. Бул үчүн төмөнкү булактар колдонулат:

- Окуу китептери жана методикалык колдонмолор;
- Спорттук жобо, эрежелер жана программалар;
- Кыргыз жана орус тилиндеги колдонулуп жүргөн терминдер;
- Практик-машыктыруучулар жана студенттер менен маектер.

Б) Терминдерди иреттөө: топтолгон терминдердин классификациялоо боюнча жогоруда сөз кылганбыз.

В) Терминдерди кыргызчалоо: орус жана англис тилдеринен кирген айрым терминдерге кыргызча эквиваленттерди сунуштоо – улуттук тилди өнүктүрүүдө маанилүү кадам. *Мисалы:*

- ринг – оюн антчасы,
- рефери – калыс,
- нокаут – эсин жоготуп жыгылуу,
- тай – брейк –чечүүчү упайлар ж.б.

Г) Сөздүктүн түзүмү: сөздүк логикалык жана колдонуучуга ыңгайлуу форматта түзүлөт. Ар бир термин төмөнкүдөй үлгүдө берилет:

1-Таблица

№	Термин	Түшүндүрмө сөздүк	Кыргызча – башка тилде аталышы
1	Абсалюттук чемпион	Спорттун ар кандай разряддары боюнча мелдеште бардыгынан көп упайга ээ болгон спортсмен.	
2	Адис	Кандайдыр бир иштин же бир нерсенин ыгын мыкты өздөштүргөн, машыккан, чебер, устат	Адис – специалист(ор.)
3	Балбан	Карылуу, күчтүү, чыдамкай спортсмен	Балбан -
4	Коргонуу	Каршылашынын кыймыл-аракетинен коргонуу	Коргонуу - защита
5	Комитет	Спорт комитети	Комитет

Мындай формат окутууда да, практикалык колдонууда да натыйжалуу болот. Студенттер жаңы сөздөрдү терең түшүнүү мемен сабакта жана мелдештерде туура колдоно алышат. Заманбап шартта электрондук түрдө түзүлгөн сөздүктөр окуу процессинде кеңири колдонулат. Бул ыкма мобилдик тиркемелерге, вей-сайттарга жайгаштырып колдонууга шарт түзөт. Электрондук сөздүктөрдө издөө, категория боюнча талдоо, мисалдарды көрүү сыяктуу ыңгайлуулуктар камтылышы керек.

Спорт тармагындагы терминдерди чогултуу жана аларды сөздүк форматында сунуштоо - педагогикалык процесс үчүн маанилүү практикалык курал болуп саналат. Бул иш аракет студенттердин тилге болгон кызыгуусун арттырып, аларга кесибине байланыштуу лексиканы өздөштүрүүгө жол ачат. Айрыкча, дене тарбия багытындагы студенттер үчүн спорттук терминдерди түшүнүү жана колдонуу жөндөмүн калыптандыруу - кесиптик жетилүүнүн негизги баскычы болуп эсептелинет. Кесиптик багыттагы сөздүктү колдонуу студенттердин:

- Кесиптик сөз байлыгын өстүрөт;
- Кыргызча түшүнүү жана өз оюн так айтуусуна жардам берет;
- Адистик тексттер менен иштөө жөндөмүн жакшыртат;
- Терминдерди сүйлөмдө туура колдонууга үйрөнөт;
- Иш кагаздарында, отчет жазууда туура терминологияны тандоосуна шарт түзөт.

Мындан тышкары, бул сөздүктүн негизинде окутуучу методикалык колдонмолор, тематикалык тексттер, лексикалык көнүгүүлөр иштелип чыгып, окутуу процессине интеграцияланса, студенттердин билим деңгээли сапаттуу түрдө өсөт. Окутуучулар жана машыктыруучулар үчүн да сопрттук терминдердин сөздүгү:

- Дене тарбия жана спорттук терминдер бирдиктүү колдонууга жардам берет;
- Ар түрдүү спорттун түрлөрүн окутууда тилдик курал катары кызмат кылат;
- Сабакка даярданууда убакытты үнөмдөөгө өбөлгө түзөт.

Терминдер сөздүгүнүн практикалык мааниси – билим берүү процессинде гана эмес, реалдуу спорттук иштерде, мелдештерде жана машыгууларда колдонууга мүмкүнчүлүк жаратуу. Машыктыруучу менен спортчунун ортосунда ортосундагы өз ара түшүнүүнү жогорулатып, тил тоскоолдуктарын жоюуга көмөктөшөт. Мындан сырткары, терминдерди ар жыл сайын замандын талабы боюнча спорттогу жаңы өзгөрүүлөр аркылуу кошумчалоо менен тилди өнүктүрүүгө да чоң салым кошулат. Бул – кыргыз тилин илимий-кесиптик деңгээлде өнүктүрүү-өркүндөтүүнүн натыйжалуу жолу болуп саналат.

Жыйынтык. Кыргыз тилин кесипке багыттап окутуу, айрыкча дене тарбия жана спорт багытындагы студенттер үчүн өтө маанилүү. Бул процессте студенттердин тилди өздөштүрүү менен катар өзүнүн келечектеги кесиби боюнча терминдерди түшүнүүсү жана колдонууга үйрөнүүсү негизги максат катары каралат. Изилдөө учурунда спорт тармагына тиешелүү терминдердин мазмуну, түрлөрү, аларды талдап топтоо жана системалуу сөздүк түзүү усулдары талданды. Практика көрсөткөндөй, мындай сөздүк дене тарбия багытындагы студенттерге тил үйрөнүүдө жана спорттук ишмердикке аралашууда чоң жардам берет. Терминдерди классификациялоо, кыргызча эквиваленттерди берүү жана аны сөздүк форматында сунуштоо - бул тилди окутууда инновациялык кадамдардын бири. Жыйыктап айтканда, дене тарбия жана спорттук терминдерди чогултуу жана аларды окуу процессинде колдонуу - бул заманбап муктаждык болууда. Терминдер сөздүгүн түзүү системалуу түрдө жүргүзүлсө, кыргыз тилинин функционалдык мүмкүнчүлүктөрү кеңейип, тилдин коомдогу орду дагы бекемделет. Ушундай тил менен кесип биримдикте өнүгүп, студенттердин кесиптик даярдыгына түздөн-түз таасирин тийгизет.

Адабияттар тизмеси:

1. Аширбаев Т., Айтманбетов А. Кеп маданияты: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу-методикалык колдонмо. – Бишкек: Бийиктик, 2004.
2. Орузбаева Б. Мамлекеттик тилдин өркүндөө келечеги. – Бишкек, 2004.
3. Харламов И. Ф. Педагогика. – М., 1997. – 358 б.
4. Айдарбекова Э. Мамлекеттик тил жана билим берүү: заманбап багыттар. – Бишкек: Илим, 2019.
5. Жунусова А. Көп тилдүү билим берүү жана улуттук маданият. – Бишкек: Таалим, 2021.
6. Мамбеталиев Д. Тилдердин социалдык функциясы жана глобалдашуу. – Бишкек: Билим, 2020.

УДК: 81’42(574.2)

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ – УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН КАЛЫПТАНЫШЫНЫН ФАКТОРУ КАТАРЫ: ПОЛИТОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО (КЫРГЫЗСТАНДЫН МИСАЛЫНДА)

Мендеева Кыял Жеңишбековна
«Кыргызстан эл аралык университети»
ОИӨКнин “Мамлекеттик жана чет тилдер” кафедрасынын ага окутуучусу, PhD доктораны,
ORCID: 0009-0000-0209-8986,
email: mendeevakyal@gmail.com
Рыспаева Сонун Сыдыевна
«Кыргызстан эл аралык университети»
ОИӨКнин Мамлекеттик тилди өнүктүрүү секторунун жетектөөчү адиси,
доценттин м.а., PhD доктораны,
e-mail: info@iuk.kg
Абдыкалыков Нуржигит Абдылакимович
«Кыргызстан эл аралык университети»
ОИӨКнин Тарбия жана уюштуруу иштери боюнча координатору, PhD доктораны,
e-mail: info@iuk.kg

Аннотация. Бул илимий макалада азыркы глобалдашуу доорундагы мамлекеттик тил менен улуттук иденттүүлүктүн өз ара байланышы жана алардын саясий-социалдык мааниси изилденет. Глобалдашуу процесстери дүйнөлүк интеграцияга жол ачканы менен, улуттук суверенитетти жана маданий өзгөчөлүктү чектеп жатканы талданат. Макалада улуттук иденттүүлүк коомду бириктирүүчү күч катары мүнөздөлүп, анын негизги элементтеринин ичинен тилге,тилдин маданий кодду сактоочу өзгөчө ролуна басым жасалат. Изилдөөдө Кыргызстандын эгемендүүлүк жылдарындагы тил саясатынын калыптануу этаптары, атап айтканда, 1989-жылдагы "Мамлекеттик тил жөнүндө" мыйзамдан баштап, азыркы таптагы стратегиялык программаларга чейинки өнүгүү жолу каралат. Өзгөчө басым мамлекеттик тилди санариптештирүү жана 2025-жылы ишке киргизилген "Кыргыз тилинин улуттук корпусу" сыяктуу заманбап технологиялык долбоорлордун маанилүүлүгүнө бурулат. Макалада мамлекеттик тилдин билим берүү, сот өндүрүшү жана мамлекеттик башкаруу тармактарындагы колдонуу чөйрөлөрү укуктук алкакта каралат. Жыйынтыгында, мамлекеттик тилди өнүктүрүү – бул жөн гана лингвистикалык маселе эмес, бул улуттун тарыхый эс тутумун коргоо жана келечек муундун улуттук аң-сезимин калыптандыруунун негизги стратегиясы экени далилденет.

Негиздөөчү сөздөр: мамлекеттик тил, улуттук иденттүүлүк, тил саясаты, глобалдашуу, улуттук аң-сезим, Кыргызстан.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА)

Мендеева Кыял Женишбековна
Старший преподаватель кафедры
«Государственный и иностранные языки»,
PhD, Международный Университет Кыргызстана
ORCID: 0009-0000-0209-8986,
email: mendeevakyal@gmail.com
Рыспаева Сонун Сыдыевна
Ведущий специалист сектора развития
государственного языка, и.о.доцента,
PhD, Международный Университет Кыргызстана
e-mail: info@iuk.kg
Абдыкалыков Нуржигит Абдылакимович
Координатор по воспитательной и
организационной работе, PhD,
Международный Университет Кыргызстана,
e-mail: info@iuk.kg

Аннотация. В данной научной статье исследуется взаимосвязь государственного языка и национальной идентичности в условиях современной глобализации, а также их политико-социальное значение. Процессы глобализации открывают путь к мировой интеграции, но одновременно ограничивают национальный суверенитет и культурные особенности. Национальная идентичность рассматривается как объединяющая силу общества, при этом особое внимание уделяется языку как хранителю культурного кода. Исследование охватывает этапы формирования языковой политики Кыргызстана в годы независимости, начиная с Закона «О государственном языке» 1989 года и до современных стратегических программ. Особое внимание уделяется цифровизации государственного языка и современным технологическим проектам, таким как «Национальный корпус кыргызского языка» (введен в 2025 году). В статье рассматривается использование государственного языка в образовании, судебной системе и органах государственной власти в рамках правового регулирования. В заключение подчеркивается, что развитие государственного языка — это не только лингвистическая задача, но и стратегия сохранения исторической памяти нации и формирования национального сознания будущих поколений.

Ключевые слова: государственный язык, национальная идентичность, языковая политика, глобализация, национальное сознание, Кыргызстан.

STATE LANGUAGE AS A FACTOR IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY: POLITICAL SCIENCE ANALYSIS (THE CASE OF KYRGYZSTAN)

Kyal Mendeeva,
Senior Lecturer, Department of State and
Foreign Languages, PhD, International
University of Kyrgyzstan,
ORCID: 0009-0000-0209-8986,

email: mendeevakyal@gmail.com
Sonun Ryspaeva,
Lead Specialist, State Language Development Sector, Acting Associate Professor, PhD, International University of Kyrgyzstan,
e-mail: info@iuk.kg
Nurzhigit Abdykalikov
Coordinator for Educational and Organizational Affairs, PhD, International University of Kyrgyzstan,
e-mail: info@iuk.kg

Abstract. This article examines the relationship between the state language and national identity in the era of globalization, as well as their political and social significance. While globalization facilitates global integration, it also limits national sovereignty and cultural specificity. National identity is viewed as a unifying force in society, with special emphasis on language as a preservative of cultural codes. The study covers the stages of language policy development in Kyrgyzstan during its years of independence, from the 1989 Law “On the State Language” to current strategic programs. Special attention is paid to the digitalization of the state language and modern technological projects, such as the “National Corpus of the Kyrgyz Language” (implemented in 2025). The article also analyzes the use of the state language in education, the judiciary, and state administration within the legal framework. In conclusion, promoting the state language is not merely a linguistic issue, but a strategy for preserving the nation’s historical memory and shaping the national consciousness of future generations.

Keywords: state language, national identity, language policy, globalization, national consciousness, Kyrgyzstan

Азыркы биз жашап жаткан дүйнөдө глобалдашуу процесстери күчөп, мамлекеттердин ортосундагы саясий, экономикалык жана маданий карым-катнаштар кеңири жайылууда. Глобалдашуу дүйнөлүк рынокко чыгууга, инвестиция тартууга жана технологияларды алмашууга мүмкүнчүлүк берет. Экономикалык жана саясий өнүгүүгө шарт түзөт.

Бирок бул кээде улуттук суверенитеттин айрым деңгээлде чектелишине алып келиши мүмкүн. Мындай глобалдашуу процесстери улуттук баалуулуктарга терс таасирин тийгизген менен, ошол эле учурда улуттук маданиятты, тилди жана иденттүүлүктү сактоо маселесин дагы курчутуп, улуттук иденттүүлүк маселесин алдыңкы планга чыгарды.

Кыргыз мамлекети эгемендүүлүккө жеткенден бери, 35 жыл ичинде далай өзгөрүүлөргө татаал окуяларга, социалдык, саясий оор сыноолорго туш болду. Биз улуттук иденттүүлүктүн негизин толук түшүнө электе, улуттук мамлекет курууга жаңы киришкен кезде, бош калган идеологиябыз, баалуулуктар чөйрөбүз саясий жана нравалык баалуулуктардын, диний таасирлердин күчтүү агымына туш болду. Улуттук мамлекетти курууда тил, маданият, тарых, салт-

санаа сыяктуу улуттук баалуулуктарды өнүктүрүү, жандандыруу эгемендүү мамлекеттин алдыга койгон негизги милдеттеринин бири болуп чыга келди.

Ал эми тил улуттун негизги өзөгүн түзгөндүктөн, ал аркылуу элдин тарыхы, маданияты, руханий баалуулуктары жана дүйнө таанымы муундан муунга өтүп келет. Ошондуктан мамлекеттик тил макамын алган кыргыз тилинин өнүгүшү жана коомдогу орду улуттук иденттүүлүктүн калыптанышында таасири чоң.

Мамлекетти куруу процессинде кыргыз эли өзүнүн этномаданий өзгөчөлүгүнө, тилине жана конституциялык-укуктук статусуна ээ болду. Бул процессте мамлекеттик тил саясатынын алдына чоң жоопкерчилик коюлуп, кыргыз тили мамлекеттик тил макамын алуу менен коомдук-саясий, маданий жана билим берүү тармактарында кеңири колдонулушу зарыл болгон негизги тил катары карала баштады. Ушуга байланыштуу мамлекеттик тил менен улуттук иденттүүлүктүн ортосундагы байланышты саясий жактан изилдөө бүгүнкү күндөгү актуалдуу маселе болуп саналат.

Улуттук иденттүүлүк түшүнүгү жана анын теориялык негиздери. Политология жана социалдык философия илимдеринде улуттук иденттүүлүк түшүнүгүн бирдей аспектилерде кароого болот. Социалдык философияда улуттук иденттүүлүк – бул адамдардын өзүн белгилүү бир улутка таандык сезип, ошол улуттун социалдык баалуулуктарын кабыл алышы болсо, политологияда адамдар өздөрүн белгилүү бир улутка таандык деп эсептеп, улуттук иденттүүлүктү коомду жана улутту бириктирген күч катары карашат.

Иденттүүлүктү «Биз – Алар» деген биполярдык карама-каршылыктын жыйынтыгы катары түшүнбөө керек. Иденттүүлүк, эң оболу, салттуу баалуулуктарды сактоо жана колдоо, ошондой эле маданий ар түрдүүлүктү таанууга жана аны толук кабыл алууга негизделген ар түрдүү маданияттардын ортосундагы диалогду түзүү үчүн зарыл. В.Н.Бадмаев дагы өзүнүн докторлук диссертациясында улуттук иденттүүлүктү салттуу баалуулуктарды сактоонун каражаты катары белгилейт. [2.,4]

Иденттүүлүк түшүнүгү ар кайсы доордо ар кандай мүнөздөлүп келет. Кээ бир изилдөөлөрдө, бул – адам баласынынын өз кандаштарын башкалардан айырмалаган, инстинкт деңгээлинде калыптанган туруктуу кубулушу жана инсандын өзүн кайсы бир улутка таандыктыгын аныктоо жолу. Психологдордун изилдөөлөрү боюнча улуттук иденттүүлүк – инсандын муктаждыгы, анын жашоо абалы, коомдо өзүн өзү аныктоонун зарыл көрүнүшү. Бул кубулушту илим изилдөөчүлөр иденттүүлүк инсандык муктаждык гана эмес, топтун башын бириктирген, этносту этнос катары аныктаган негизги нерсе экенин тастыктап келишет. Кайсы илимий көз караш менен карабайлы, кайсы гана изилдөөлөргө токтолбойлу, бардык эмгектерде "таандыктык", "өзүн-өзү аныктоо", "улуттук баалуулук", "салттуу баалуулук" деген түшүнүктөр улам кайталанып отурат. Демек, жогорудагы гипотезаларга таянсак, "улуттук иденттүүлүк – бул белгилү бир улуттун тарыхый эс тутумун, маданиятын, тилин, салт-санаасын жана дүйнөтаанымын чагылдырган коомдук аң-сезимдин формасы. Ошол аң сезим аркылуу адам баласы өзүнүн "ким"

экендигин аныктайт деп тыянак чыгарууга болот. Чыгарылган тыянактын негизинде иденттүүлүктүн бир нече негизги элементтерин белгилеп кетели:
- жалпы тарыхый эс тутум;
- маданий мурас;
- тил ;
- аймактык биримдик;
- жалпы баалуулуктар жана символдор;

Бул элементтердин ичинен тил өзгөчө мааниге ээ. Анткени тил коомдун ичиндеги социалдык байланыштарды камсыз кылып тим болбостон, улуттун маданий кодун сактап калуучу негизги элемент.

Мамлекеттик тил жана тил саясаты. Мамлекеттик тил – бул мамлекеттин расмий иш жүргүзүү, мыйзам чыгаруу, билим берүү жана коомдук коммуникация тармактарында колдонулган негизги тили. Мамлекеттик (расмий) тил — бул кайсы бир мамлекетте же мыйзам тарабынан аныкталган аймакта мыйзам аркылуу эң жогорку юридикалык макам берилген тил. Ал тил мыйзамда көрсөтүлгөн учурларда ошол аймакта колдонулушу мүмкүн болгон башка тилдерге салыштырмалуу жогору укуктук статус менен пайдаланылат. [3.,51]

Мамлекеттик тил саясаты болсо мамлекет тарабынан тилди өнүктүрүүгө, коргоого жана коомдо кеңири колдонууга багытталган иш-чаралардын системасы болуп саналат. Тил саясатынын негизги максаттары төмөнкүлөр :
- мамлекеттик тилдин коомдогу статусун бекемдөө;
- билим берүү системасында жана башка тармактарда мамлекеттик тилди өнүктүрүү;
- маданий жана маалыматтык мейкиндикте тилдин ролун жогорулатуу;
- улуттар аралык ынтыммкты сактоо.

Көп улуттуу мамлекеттерде тил саясаты өзгөчө мааниге ээ. Себеби тил маселеси коомдогу саясий туруктуулукка жана этностор аралык мамилелерге түздөн-түз таасир этет.

Кыргызстандагы мамлекеттик тил саясаты. 1989-жылы 23-сентябрда Кыргыз ССРинин Жогорку Совети тарабынан “Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзам кабыл алынып, көп өтпөй кыргыз тилине мамлекеттик тил макамы берилген. Бул мыйзам 2004-жылы Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынында жаңыртылып, анда кыргыз тили – мамлекеттик тил, ал эми орус тили – расмий тил деп жарыяланган. Кыргыз тили Мамлекеттик тил статусун алгандан кийин мектептерде жана ЖОЖдордо орус, өзбек, казак, дуңган жана башка улуттарга кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуу иши жүргүзүлө баштады. Ошону менен эле катар Кыргызстанда жашаган бардык улуттардын тилдеринин өнүгүшүнө кам көрүү дагы конституцияда, тил мыйзамында көрсөтүлдү.

Ал эми Мамлекеттик тил статусун коргоо, колдоо, өнүктүрүү жана тил саясатын жүргүзүү милдети, ушул эле 2004-жылы түзүлгөн Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссияга жүктөлдү.

Бул мекеменин негизги максаттары төмөнкүлөр болуп саналат:
- кыргыз тилинин коомдук-саясий жашоодогу ролун күчөтүү;
- мамлекеттик тилди билим берүү системасында өнүктүрүү;
- мамлекеттик органдарда кыргыз тилин колдонуу деңгээлин жогорулатуу;
- кыргыз тилинин маданий жана илимий потенциалын кеңейтүү.

Ошол эле учурда Кыргызстандагы башка тилдердин дагы укуктарын сактоо;

Мекеме уюшулгандан тартып мамлекетте тил саясатын өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттарын ишке ашыруу максатында, ар кандай программаларды жана долбоорлорду ишке ашырып келет. Алсак:

1. “Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү” программасы.
2. Мамлекеттик тилди санариптештирүү программасы
3. Терминологияны өнүктүрүү программасы
4. Мамлекеттик тилди окутуу программасы

Мындан сырткары, 2025-жылдын күз айларында Кыргыз тилинин улуттук корпусу түзүлдү. Бул корпусту түзүүнүн максаты мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө багытталып, тил үйрөнүүчүлөргө жакшы шарт түзүп берүүдө. Ал долбоорго кыргыз лексикасындагы сөздөрдүн көп бөлүгү киргизилип, грамматиканын бардык бөлүктөрү, терминдер, улуттук баалуулуктар, тарых камтылган. Жалпылап айтканда Мамлекеттик тил макамын алган улуттук тилибиздин келечек планы түзүлүп, өнүгүү стратегиясы аныкталып,колдонулуш чөйрөсү белгиленди. Анын колдонулуш чөйрөсү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзамынын 4-беренесинде так көрсөтүлгөн.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин пайдалануу чөйрөлөрү.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили төмөнкүлөрдө милдеттүү түрдө пайдаланылууга тийиш:

1) мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, менчиктин бардык формаларындагы ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын ишинде;

2) шайлоолорду жана референдумдарды даярдоо жана өткөрүү процессинде;

3) Кыргыз Республикасынын сот өндүрүшүндө, Куралдуу Күчтөрүндө, укук коргоо органдарында;

4) Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган эл аралык келишимдерди түзүүдө;

5) ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгууда, иш кагаздарын жүргүзүүдө жана документ жүгүртүүдө;

6) мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, менчиктин бардык формаларындагы мекемелердин жана уюмдардын аталыштарында;

Демек, дүйнө жүзүндө жүрүп жаткан глобалдашуу процессине карабастан, мамлекеттик тил саясаты мыйзамга жана программаларга таянып, мамлекеттик тилдин коомдун бардык тармактарында колдонулушун камсыз кылуу багытында иш алып барууда.

Мамлекеттик тилдин улуттук иденттүүлүктү калыптандыруудагы ролу.

Мамлекеттик тил улуттук иденттүүлүктү калыптандырууда бир нече маанилүү функцияларды аткарат. Тил – маданий мурасты сактоонун негизги каражаты. Тил аркылуу элдин тарыхы, салт-санаасы жана дүйнө таанымы муундан муунга өтүп келет. Тил коомду бириктирүүчү фактор. Жалпы тилдин болушу жарандардын ортосундагы социалдык байланыштарды бекемдеп, коомдук биримдикти күчөтөт. Мамлекеттик тил билим берүү системасында улуттук баалуулуктарды жайылтууга шарт түзөт. Мектептерде жана жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди колдонуу жаш муундардын улуттук аң-сезимин калыптандырууда чоң роль ойнойт.

Тил феномени өзүнүн эл жаратуучу өзгөчө касиети менен уникалдуу жана баа жеткис. Тил аркылуу улуттук же элдик иденттүүлүк сакталат, башкача айтканда, элдин өз тарыхын туура кабыл алып, уланта билүү жөндөмү камсыздалат. Ошондой эле өзүнүн өзгөчөлүгүн сактап, коргой алат, түз мааниде кайра үгүттөлүп кетүүгө, башкача айтканда, бөтөн ойлорго жана сөздөргө ашыкча берилүүгө, өзүнүн тилдик тектүүлүк же генетикалык кодунун өзгөрүшүнө жол бербейт. [1., 24]

Ал эми эң башкысы мамлекеттик тил билим берүү системасында улуттук баалуулуктарды жайылтууга шарт түзөт. Анткени мамлекеттик тилдин укуктук статусу бар. Мектептерде жана жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуу, жаш муундардын улуттук аң-сезимин калыптандырат.

Корутунду. Жогоруда жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, глобалдашуу доорунда улуттук иденттүүлүктү сактоо - бул жөн гана маданий муктаждык эмес, мамлекеттик коопсуздуктун жана суверенитеттин башкы шарты болуп саналат. Кыргыз мамлекети эгемендүүлүк алган 35 жыл ичинде татаал идеологиялык трансформацияларды басып өтүп, бүгүнкү күндө өзүнүн ички баалуулуктар системасын бекемдөө баскычында турат. Бул процессте мамлекеттик тил улуттун маданий кодун алып жүрүүчү жана коомду бириктирүүчү негизги саясий инструмент катары чыгууда. Мамлекеттик тил саясатынын туура жүргүзүлүшү жарандардын өзүн "кыргыз" катары сезүүсүнө, тарыхый эс тутумдун жаңыланышына жана келечек муундун улуттук аң-сезиминин калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизет. Натыйжада төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик.

1.Улуттук иденттүүлүктүн концептуалдык негизи: Улуттук иденттүүлүк - бул тарыхый эс тутумдун, маданий мурастын жана тилдин биримдигинен турган татаал кубулуш. Ал "биз" жана "алар" деген каршылыкта эмес, салттуу баалуулуктарды сактоо аркылуу коомдук туруктуулукту камсыз кылат.

2.Тилдин стратегиялык статусу: Мамлекеттик тил - улуттук иденттүүлүктүн эң жогорку формасы жана маданий коду. Изилдөө көрсөткөндөй, тилдик гендик код сакталганда гана улут өз алдынчалыгын жоготпойт жана глобалдашуу процессиндеги, сырткы идеологиялык агымдарга туруштук бере алат.

3.Укуктук жана санариптик прогресс: Кыргызстандагы тил саясаты акыркы жылдары жаңы баскычка көтөрүлдү. 2023-жылдагы Конституциялык Мыйзамдын кабыл алынышы жана 2025-жылы "Кыргыз тилинин улуттук

корпусунун" түзүлүшү - мамлекеттик тилдин заманбап технологиялык дүйнөдө атаандаштыкка алып чыгып, иденттүүлүктү санариптик мейкиндикте бекемдөөгө жол ачты.

4. Коомдук-саясий биримдик: Мамлекеттик тилди расмий иш кагаздарында, сот өндүрүшүндө жана билим берүү тармагында милдеттүү түрдө колдонуу — өлкөдөгү бардык этносторду бирдиктүү мамлекеттик кызыкчылыктын айланасында бириктирүүчү фактор болуп саналат.

Адабияттар тизмеси:

1. Анисимова В. Р. Язык как основа национальной идентичности: проблемы настоящего времени. Материалы международной научной конференции. - Тула: Тульский государственный педагогический университет им. Л. Н. Толстого, 2024. - С. 24.
2. Бадмаев В. Н. Феномен национальной идентичности // Волгоград, 2005. -С. 292.
3. Дербишева З. Языковая политика и языковая ситуация в Кыргызстане // Russian Language Journal. - №59, 2009. – С. 51.
4. Камышева С. Ю. Государственный и официальный языки в киргизской республике: императивные меры и социальная мотивация // Социолингвистика. – №2. – М.: Государственный институт русского языка им. А. С. Пушкина, 2024.
5. Кулматов А. Тегиң ким? Иденттүүлүктүн бүгүнкү мааниси [Электрондук ресурс]. - Азаттык үналгысы, 2022. - Режим доступа: https://www.azattyk.org/a/teging-kim-identtuuluktun-bugunku-maanisi-/31808522.html (дата обращения: 06.02.2026).
6. Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы. Мамлекеттик тили жөнүндө (2023-жылдын 17-июлу № 140; 2025-жылдын 9-августундагы № 194 редакциясына ылайык) [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/112618/edition/1264993/kg (дата обращения: 06.02.2026).
7. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. Мамлекеттик тили жөнүндө (2009-жылдын 8-декабрындагы № 307; 2015-жылдын 23-июнундагы № 135 редакцияларына ылайык) [Электрондук ресурс]. - Режим доступа: https://edu.gov.kg/legislations/102/ (дата обращения: 06.02.2026).
8. Чыманов Ж. А. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин эне тили катары окутуунун концепциясы (Оңдолгон, толукталган жаңы редакциясы) [Электрондук ресурс]. – Бишкек: Кыргыз билим берүү академиясы, 2024. - Режим доступа: https://edu.gov.kg/organizations/19/pages/255/ (дата обращения: 06.02.2026).

СОДЕРЖАНИЕ

1. «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик»: монументалдык искусстводо улуттук иденттүүлүктүн көркөм интерпретациясы. Жороев А.Н. 8

2 Качество образования в контексте доктрины «Унгу Жол»: стратегические ориентиры и современные подходы. Сопуева Н. Дж. 13

3. Экологияны жана жаратылышты сактоо - ар бир жарандын милдети: туруктуу келечекке карай кадам. Мекешова А.Б. 20

4. Уңгу жолго - уңгу дене тарбия. Абдуллаев М.Т., Калыбаев К. А. 27

5. “Ордо” оюнунун адабияттагы берилиши (Сыгынбай Орозбаковтун “Манас” эпосун айтуусунда). Исмаилов М.Г., Калыбаев К. А. 35

6. Спорт в системе ценностей современной молодежи (теория и практический опыт) Касмалиева А.С., Карабаева Б.Т., Салманова Г.А. 41

7. Кыргызстандагы спорт коммуникациясынын башаты жана өнүгүү этаптары. Садырова З.Т., Боролдоев М.Ж. 48

8. "Тогуз коргоол" оюну аркылуу дене тарбия жана спорт бакалаврларынын кесиптик компетенцияларын калыптандыруу. Манашева К.П., Исакова Ж. 61

9. Айлана-чөйрөнү коргоо – улуттук экологиялык аң-сезимди калыптандыруунун жана туруктуу өнүгүүнүн стратегиялык фактору. Карабалаева С.Б., Айылчыева А.У. 71

10. Улуттук баалуулуктардын негизинде жаңыча окутуп-тарбиялоонун жолдору. Молдобаева Н. Б. 79

11. Дене тарбия тармагындагы кесиптик терминологияны иштеп чыгуу: принциптери жана ыкмалары. Тажибаева У.К. 84

12. Мамлекеттик тил – улуттук иденттүүлүктүн калыптанышынын фактору катары: политологиялык талдоо (кыргызстандын мисалында). Мендеева К. Ж., Рыспаева С. С., Абдыкалыков Н.А. 91

Подписвно в печать 06.02.2026 г.
Отпечатано в типографии «Басма Пресс».
Тираж:100 экз.